

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

А. С. Шевченко, К. О. Чаплинський

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ
МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ
ХУЛІГАНСТВА, ВЧИНЕНОГО
ПІД ЧАС ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ
В УКРАЇНІ**

Монографія

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Автори:

Шевченко Анастасія Сергіївна – прокурор Дніпропетровської місцевої прокуратури № 1 Дніпропетровської області, кандидат юридичних наук.

Чаплинський Костянтин Олександрович – завідувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, полковник поліції.

Рецензенти:

Ю. М. Черноус, доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, професор кафедри криміналістики та судової медицини

В. М. Тертишник, доктор юридичних наук, професор, Університет митної справи та фінансів, професор кафедри правоохоронної діяльності та кримінально-правових дисциплін

В. О. Малярова, доктор юридичних наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ, професор кафедри криміналістики та судової експертології

М. А. Очеретяний, кандидат юридичних наук, полковник поліції, Головне управління Національної поліції в Дніпропетровській області, начальник управління превентивної діяльності

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Херсонського національного технічного університету
(протокол № 6 від 27.01.2020 р.)*

Шевченко А. С.

Ш37 Концептуальні засади методики розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні : монографія / А. С. Шевченко, К. О. Чаплинський. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. – 204 с.

ISBN 978-966-992-029-4

У монографії з урахуванням сучасного стану розвитку криміналістичної науки та правоохоронної практики досліджено теоретичні й практичні особливості криміналістичного забезпечення розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Обґрунтовано підхід до побудови криміналістичної характеристики хуліганства, відповідно до якого в її структурі виокремлено такі елементи: спосіб злочину, предмет злочинного посягання, обстановка злочину, слідова картина злочину, особа потерпілого, особа злочинця (хулігана). Розкрито особливості організації розслідування хуліганства. Досліджено особливості аналізу первинної інформації та обставини, що підлягають встановленню. Запропоновано алгоритми дій слідчого у типових слідчих ситуаціях початкового етапу розслідування. Наголошено на проблемних питаннях взаємодії слідчих і оперативних підрозділів у справах про хуліганство. Визначено особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема: допиту, одночасного допиту раніше допитаних осіб, огляду місця події та обшуку. Виокремлено тактичні помилки й прорахунки, яких припускаються слідчі під час проведення окремих процесуальних дій.

Для науковців, викладачів, докторантів, ад'юнктів і аспірантів, курсантів, студентів та слухачів юридичних закладів вищої освіти, працівників прокуратури, Національної поліції та Служби Безпеки України, адвокатів та суддів, усіх тих, хто виявляє інтерес до юридичної науки та правоохоронної практики.

УДК 343.132:343.59:343.41(477)

ISBN 978-966-992-029-4

© А. С. Шевченко, К. О. Чаплинський, 2020

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	5
Передмова	6
РОЗДІЛ 1	
Криміналістична характеристика хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні	9
1.1. Теоретичні основи побудови криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні	9
1.2. Способи вчинення хуліганства та предмет злочинного посягання	20
1.3. Обстановка та слідова картина злочину	32
1.4. Характеристика особи потерпілого та особи злочинця	43
Висновки до розділу 1	66
РОЗДІЛ 2	
Початковий етап розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні	70
2.1. Аналіз первинної інформації та обставини, що підлягають встановленню в досліджуваній категорії кримінальних проваджень	70
2.2. Алгоритми дій працівників правоохоронних органів відповідно до типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування	88
Висновки до розділу 2	106

РОЗДІЛ 3

Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні	109
3.1. Організаційно-тактичні особливості проведення слідчих (розшукових) дій для вилучення інформації з матеріальних джерел	109
3.2. Криміналістичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій для вилучення інформації з особистісних джерел	134
<i>Висновки до розділу 3</i>	154
Висновки	157
Бібліографічні посилання	162
Додатки	190

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГУНП	–	Головне Управління Національної поліції
ЄРДР	–	Єдиний реєстр досудових розслідувань
ЗМІ	–	Засоби масової інформації
КК	–	Кримінальний кодекс
КПК	–	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	–	Міністерство внутрішніх справ
НДЕКЦ	–	Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
НП	–	Національна поліція України
НСРД	–	Негласна слідча (розшукова) дія
ОЗГ	–	Організована злочинна група
ОЗУ	–	Організоване злочинне угруповання
ОРЗ	–	Оперативно-розшукові заходи
ОРД	–	Оперативно-розшукова діяльність
ОМП	–	Огляд місця події
СОГ	–	Слідчо-оперативна група
СРД	–	Слідчі (розшукові) дії

ПЕРЕДМОВА

Діяльність держави, в законодавчих актах якої прописано формулювання «демократична», повинна базуватися на відповідних принципах, заснованих на волевиявленні народу та ефективному виборчому процесі. Крім того, у статті 1 Конституції України вказано, що Україна і є демократичною державою. З огляду на це, а також європейське спрямування забезпечення прав і свобод в країні, необхідність законного права вибору є обов'язковою функцією державних установ та організацій. У зв'язку з цим, проведення виборів різних рівнів повинно охоронятися відповідними правоохоронними органами. З-поміж найбільш розповсюджених кримінальних правопорушень, що реєструється під час виборчого процесу, є хуліганство. Його суспільно-небезпечні прояви варіюються від псування фарбою чи іншими матеріалами сітілайтів, стендів, білбордів, з фотографіями та програмами відповідних кандидатів до блокування проходів на виборчих дільницях і нанесення тілесних ушкоджень особам, що перебувають на них: охороняють правопорядок, є членами комісії, наглядачами тощо.

Відповідно до статистичних відомостей Генеральної прокуратури України, у 2013 р. зареєстровано 6.315 фактів учинення хуліганських дій, тоді як повідомлено про підозру 3.139 особам, у 2014 р. – 5.962, повідомлено про підозру – 2.207 особам, у 2015 р. – 6.220, повідомлено про підозру – у 1.742 особам, у 2016 р. – 6.973, повідомлено про підозру – 1.530, у 2017 р. – 3.437, повідомлено про підозру – 1.722, у 2018 р. –

3.344, повідомлення про підозру 1.645 особам, у 2019 р. – 3.114, повідомлення про підозру вручено лише 1.217 особам.

Проведений аналіз судово-слідчої практики дозволив зробити висновок, що від загальної кількості зареєстрованих випадків вчинення хуліганства під час виборчого процесу в Україні безпосередньо пов'язані з ним є близько 17 % кримінальних правопорушень досліджуваної категорії. Означені статистичні відомості вказують на те, що досліджуване кримінально каране діяння є досить розповсюдженим у ході виборчого процесу. Крім того, у таких випадках воно має свої характерні особливості, встановлення яких є просто необхідним для їх ефективного розслідування.

Проблеми кримінально-процесуального та криміналістичного забезпечення розслідування окремих видів кримінальних правопорушень досліджували у своїх працях низка вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема: В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, В. А. Журавель, Г. Г. Зуйков, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. О. Коновалова, О. І. Козаченко, О. Н. Колесніченко, А. М. Кислий, Є. Д. Лук'янчиков, В. В. Лисенко, В. О. Образцов, В. Л. Ортинський, М. В. Салтєвський, М. О. Селіванов, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалова, С. С. Чернявський, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та інші. Однак у їх дослідженнях не було приділено достатньої уваги питанням забезпечення розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні.

Окремі напрями розслідування досліджуваного кримінального правопорушення, його криміналістичні, кримінологічні та кримінально-правові аспекти досліджували такі науковці: О. В. Антонюк, М. С. Бушкевич, С. С. Герасимчук, М. М. Єфімов, В. І. Захарєвський, Н. О. Кононенко, А. О. Крикунов, Л. О. Кузнецова, В. В. Налуцишин, Г. І. Піщенко та інші.

Нагальну потребу розроблення окремої методики розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу

в Україні, означили 96 % респондентів. З-поміж факторів низької ефективності доказування в кримінальних провадженнях цієї категорії працівники правоохоронних органів виокремили такі: відсутність чіткої координації й взаємодії різних підрозділів Національної поліції (59 %); неякісне використання науково-технічних засобів під час проведення слідчих (розшукових) дій (71 %); невчасне проведення процесуальних дій (58 %); відсутність сучасного наукового дослідження форм та методів діяльності працівників поліції у означеній категорії проваджень (62 %); відсутність планування та систематичності в організації здійснення кримінального провадження на його початковому етапі (47 %).

Хоча роботи названих учених характеризуються досить ґрунтовним аналізом визначеного ними предмету, однак специфіка розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, у них взагалі не була висвітлена. Натомість, з огляду на аналіз опитування респондентів та наведені статистичні дані, виникає потреба у розробці таких категорій: криміналістична характеристика досліджуваного виду хуліганства; обставини, що підлягають встановленню у цій категорії кримінальних проваджень; типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування; криміналістичне забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій для вилучення різних видів доказової інформації. Описані вище фактори комплексно означили актуальність обраної проблематики, її наукову, теоретичну та практичну цінність та визначили вибір напряму монографічного дослідження.

РОЗДІЛ 1

Криміналістична характеристика хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні

1.1. Теоретичні основи побудови криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні

Розгляд будь-якої наукової категорії повинен починатися з визначення її сутності, родової приналежності та системи. Не є виключенням і дослідження криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Одразу відмітимо, що це одна зі складових методики розслідування визначеного виду кримінальних правопорушень. Тому її дослідження в ході окреслення елементів окремої методики є беззаперечно необхідним. Доречною є думка Ю.П. Аленіна з приводу того, що структура методики – це поєднання таких елементів: криміналістична характеристика (для загальної методики) і окремих видів злочинів (для частинних методик); обставини, що підлягають встановленню і доказу; особливості порушення кримінальної справи; типові слідчі ситуації, особливості побудови версій і планування розслідування в даних умовах; організація первісного і наступного етапу розслідування в умовах постійної протидії злочинців; організація і використання тактичних операцій при розслідуванні злочинів; тактика проведення слідчих

дій і оперативно-розшукових заходів; використання спеціальних знань; особливості взаємодії оперативних і слідчих апаратів правоохоронних органів з представниками суспільних і державних структур (види і форми) у процесі виявлення і розслідування злочинів [2, с. 244-250].

Крім того, слід зазначити, що останнім часом спостерігається суттєве збільшення кількості хуліганських дій, що вчинюються під час Президентських та парламентських виборів, виборів до місцевих рад. Починаючи розгляд визначеної наукової категорії звернемося до думок науковців, які протягом не одного десятиліття її досліджували. Окремі науковці ще в 80-х роках минулого сторіччя наголошували на тому, що найбільш важливим в побудові криміналістичної характеристики злочину є встановлення кореляційних зв'язків між окремими її елементами. Вчені зазначили, що виявлення подібних зв'язків слід здійснювати і стосовно криміналістичних характеристик інших злочинів. Об'єктивні показники закономірних зв'язків покликані ознаменувати якісно вищий рівень у розвитку окремих методик розслідування [215, с. 57].

У цей же час І.Ф. Герасимов акцентував увагу на тому, що криміналістична характеристика злочину має не тільки інформаційну роль, але й слугує фактичною базою для вирішення питань, що розглядаються в інших структурних елементах, зокрема:

- 1) відомості про способи вчинення злочинів надають можливість класифікації їх у методичних цілях та розробки окремих методик розслідування, або диференціювати методичні положення в рамках загальної методики;
- 2) висунення версій та планування розслідування;
- 3) тактики окремих слідчих (розшукових) дій [54, с. 8-10].

У розрізі цього також доречною є позиція В.В. Радаєва, який основними її завданнями визначив наступні:

- виявлення злочинів, висунення версій про злочинний характер тієї чи іншої події;

- висунення версії про особу злочинця;
- висунення версії про вчинення злочину групою осіб;
- використання відомостей про типові місця приховання та реалізації викраденого для розшуку предметів посягання;
- застосування даних про механізм слідоутворення для правильного визначення кола можливих джерел інформації про злочин, більш цілеспрямованої роботи з їх виявлення, для виявлення матеріальних слідів злочину в ході огляду [202, с. 17-19].

Стосовно визначення досліджуваної наукової категорії, то, наприклад, В.Д. Берназ характеризує її як основу на державних статистичних даних науково-обґрунтована система узагальненої інформації та їх джерел про обставини, які були доказані, та інші, які мали значення для попередження, виявлення, розкриття, розслідування та судового розгляду досліджуваних злочинів зазначеної категорії [28, с. 17].

В цьому плані доречною є думка Є.П. Іщенка, який наголошує на тому, що, працюючи по конкретній кримінальній справі, слідчий нерідко зустрічається з труднощами в з'ясуванні криміналістичних особливостей того або іншого виду чи групи злочинів, а також у виборі оптимальних підходів до їхнього розкриття і розслідування. Іншими словами, йому необхідна, образно кажучи, криміналістична матриця розслідування, наклавши яку на сформовану (або вихідну) слідчу ситуацію, він міг би чітко зорієнтуватися, що і як йому слід зробити для встановлення і викриття винних осіб і виправдання невинних, якщо вони через обставини, що склалися, виявилися під підозрою [96, с. 120-121].

У свою чергу, В.І. Шиканов акцентує увагу на тому, що залежно від безпосередніх цілей, які стоять перед слідчим, слід визначити ядро міждисциплінарної моделі того чи іншого виду злочину (наприклад, час вчинення злочину, спосіб вчинення злочину,

особа потерпілого і т.ін.) і навколо нього конструювати об'ємну модель [276, с. 40-43]. А вже В.В. Лисенко зазначає, що криміналістична характеристика має практичне призначення не лише у випадку встановлення типових зв'язків між її елементами. Вона може бути також ефективно застосована у діяльності слідчих органів за наявності нетипових особливостей окремих елементів чи зв'язків. Виходячи з наведеного, можна зазначити, що до змісту криміналістичної характеристики необхідно включати інформацію про злочини, яка має одиничні прояви [153, с. 234].

Інші вчені-криміналісти визначають криміналістичну характеристику визначають як склад події даного виду злочину, що вказує на його стійкі ознаки, які виявляються зовні як певна за змістом, жорстко пов'язана система матеріальних та інтелектуальних слідів [13, с. 100]. Зі свого боку М.П. Яблоков окреслював досліджувану наукову категорію як динамічну систему відповідних взаємозалежних загальних та індивідуальних ознак злочину, які найяскравіше проявляються у способі та механізмі злочинного діяння, обстановці його вчинення й в окремих рисах особистості – його суб'єкта, дані якої мають важливе значення для розробки методів розслідування [283, с. 68].

Не можна оминати увагою й позицію Р.А. Степанюка, який вказує на те, що включати до її визначення як обов'язкової ознаки наявність статистично встановлених кореляційних зв'язків між елементами недоцільно, оскільки це суттєво звужує поняття, дозволяє ставити під сумнів можливість розроблення криміналістичних характеристик, а значить і існування цієї наукової категорії в понятійному апараті криміналістичної науки [237, с. 178].

Інші науковці вказують наступне. Так, по-перше, криміналістична характеристика – це відомості про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду. По-друге, це система відомостей, яка спирається на структуру складу злочину (кримінальне право) та відповідну структуру предмету доказування

(кримінально-процесуальне право). По-третє, це система відомостей, яка включає дані про закономірні зв'язки статистичного характеру між ознаками злочинів певного виду. По-четверте, це система відомостей, яка слугує побудові і перевірці слідчих версій. Саме з урахуванням цих положень вченими було сформульовано визначення поняття криміналістичної характеристики як системи відомостей (інформації) про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду, яка відбиває закономірні зв'язки між ними і слугує побудові і перевірці слідчих версій в розслідуванні конкретних злочинів [105, с. 16-20].

На основі аналізу позицій науковців-криміналістів щодо сутності та структури методики розслідування окремих видів злочинів, було зроблено висновок, що визначена наукова категорія стосовно хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, є внутрішньовидовою [262, с. 147].

Ми підтримуємо позицію науковців, які криміналістичну характеристику злочинів визначають як засновану на практиці правоохоронних органів і криміналістичних досліджень модель системи зведених відомостей про криміналістично значущі ознак і виду, групи або конкретного злочину, яка має на меті оптимізувати процес розкриття та розслідування злочину [126, с. 255].

В той же час, на нашу думку, криміналістичну характеристику хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, можна визначити як систему взаємопов'язаних та взаємообумовлених відомостей, які містять криміналістично вагому інформацію, виокремлену з відповідного базису емпіричного матеріалу, та надають можливість більш ефективного проведення окремих процесуальних дій.

Стосовно системи криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, слід одразу зазначити, що загальний набір її елементів вченими також однозначно не визначений. В даному розрізі доречною є позиція

Г.А. Матусовського, який характеризує взаємозв'язок елементів досліджуваної наукової категорії як накопичення і джерело відомостей про певні види злочинів, виконуючи інформаційну функцію, становить собою єдину інформаційну систему. Використання останньої можливо шляхом одержання й аналізу відомостей щодо окремих елементів і встановлення зв'язків між ними. У цьому розумінні всі елементи системи теоретично рівнозначні і поділяти їх на основні та другорядні недоцільно. У той же час використання такої інформаційної системи вимагає в кожному конкретному випадку виокремлення ключового елемента, через який можна здійснити «вхід» у систему з метою одержання необхідної інформації. Виокремлення ключового елемента для конкретного випадку залежить від слідчої ситуації, що склалася на даному етапі розслідування, а також від того, які вихідні дані має слідчий і які з них необхідно встановити. Аналіз кримінальних справ й проваджень щодо злочинів різних категорій показує, що значна частина їх учиняється способами, ознаки яких не завжди очевидні. Тому їх виявлення й пояснення вимагають у першу чергу знань і використання систематизованого опису способів злочинів [168, с. 149], що ми підтримуємо.

На початку становлення криміналістичної характеристики як наукової категорії Л.О. Сергеев виокремлював в її системі наступні елементи: особливості способів і слідів певних видів злочину; обставини, що характеризують учасників злочинів та їх злочинні зв'язки; об'єктивна сторона, час, місце і обстановка вчинення злочинів; об'єкт замаху тощо, а також взаємозв'язок наведених чинників [219, с. 6].

Згодом, В.Г. Танасевич і В.О. Образцов наповнили її більшою кількістю складових, зокрема серед них автори окреслили такі:

- спосіб вчинення злочину;
- обстановку вчинення злочину;
- безпосередній об'єкт злочинного посягання;

- умови охорони його від злочинних посягань;
- обставини підготовки до вчинення злочину та приховання слідів, а також характеристика осіб, що його вчинили;
- особа злочинця, його поведінка до і після вчинення злочину [241, с. 97].

Майже в той самий час, І.Ф. Пантелеев вказав на існування наступних складових криміналістичної характеристики: типові ситуації окремого виду злочину, найпоширеніші способи їх здійснення, характеристику типових матеріальних слідів злочину, що можуть мати значення речових доказів у кримінальній справі, найбільш ймовірні місця їх виявлення, схованок, способи приховування слідів злочину та інших засобів маскування, характеристика їх професійних злочинних навичок [190, с. 359].

А вже на початку двотисячних В.Ф. Єрмолович запропонував узагальнену систему криміналістичної характеристики злочинів, включивши до неї понад 20 елементів, зокрема такі: зв'язок злочину з адміністративними правопорушеннями, а також порушеннями фінансової, технологічної, трудової та іншої дисципліни; криміналістична структура злочину; способи ухилення від кримінальної відповідальності й покарання обвинуваченого за вчинене; діяльність осіб, що об'єктивно сприяла настанню злочинного результату або ухиленню суб'єкта від кримінальної відповідальності тощо [71, с. 238].

Є.П. Іщенко вказував на те, що на основі узагальнення описів значної кількості злочинів розробляється їх інформаційна модель, що відображає саме типове для всього масиву розслідуваних деліктів, яка повинна включати:

- типові вихідні відомості;
- дані про типові способи вчинення і приховування цього виду злочинів і типових наслідки їх застосування;
- відомості про особу ймовірного злочинця, ймовірних мотиви і цілі вчиненого;

- дані про особу вірогідною жертви злочину і про типовий предмет посягання;
- відомості про типові обставини скоєння злочину (місце, час, обстановка) [97, с. 490].

Інші науковці визначали інші складові досліджуваної категорії: 1) дані про суб'єкта злочину; 2) дані про цілі та мотиви діяльності по вчиненню злочинної діяльності; 3) дані про об'єкт злочинного посягання; 4) дані, що характеризують обстановку, в якій проходив процес злочинної діяльності; 5) дані про механізм злочинної діяльності; 6) дані про наслідки вчинених злочинів [243, с. 58].

Зі свого боку, В.Ю. Шепітько вирізняв серед елементів криміналістичної характеристики наступні елементи:

- спосіб злочину;
- місце й обстановку;
- час учинення злочину;
- знаряддя та засоби вчинення злочину;
- предмет злочинного посягання;
- особистість потерпілого (жертви);
- особистість злочинця;
- типові сліди злочину [271, с. 318].

У свою чергу, О.Р. Росинська окреслила наступні елементи: характеристика типових способів учинення та приховання злочинів даного виду та інших обставин злочину; відомості про коло осіб, серед яких треба шукати злочинця; характеристика типового потерпілого; опис типових обставин, що сприяли або перешкождали таким злочинам [209, с. 242].

А вже М.В. Салтевський, дослідивши ряд наукових праць та підходів до системи цієї наукової категорії зробив висновок, що вони різняться як за кількістю, так і за змістом елементів. А більшість авторів, як зазначає вчений, виділяють елементи, які можна звести до чотирьох основних: предмет безпосереднього

замаху; спосіб учинення злочину в його широкому розумінні; типова обстановка – «слідова картина» в її широкій інтерпретації; особа злочинця [212, с. 419].

Доречною нам здається позиція Н.С. Карпова, який серед основних складових криміналістичної характеристики виокремлює такі: спосіб вчинення злочину; місце і обстановка; час вчинення злочину; знаряддя і засоби; предмет посягання; потерпіла особа; особа злочинця; сліди злочину (у широкому значенні) [98, с. 268-269].

В свою чергу, інші науковці в цій системі виокремлюють наступні:

- характеристику вихідної інформації;
- відомості щодо системи механізму вчинення злочину (підготовка до нього, вчинення злочину, приховування слідів);
- окремі обставини вчинення злочину, що мають особливе значення для справи;
- матеріальні наслідки злочину (матеріальні сліди, документи);
- відомості стосовно особи злочинця;
- відомості щодо обставин, які сприяли вчиненню злочину [68, с. 14].

В свою чергу, ми підтримуємо позицію А.В. Іщенко, який серед її складових виділяє такі: слідову картину, спосіб учинення злочину, предмет злочинного посягання, дані щодо особи злочинця та особи потерпілого [94, с. 181].

Ми визначились стосовно загальної характеристики наповнення криміналістичної характеристики злочинів. Але, в зв'язку з тим, що ми досліджуємо конкретне кримінальне правопорушення – хуліганство – нам необхідно розглянути думки науковців і з цього приводу.

Криміналістичну характеристику хуліганства одним з перших визначав М.В. Салтевський, який виокремлював наступні

її елементи: безпосередній предмет злочинного посягання, типова «слідова картину», спосіб учинення злочину та особа злочинця [213, с. 16]. Зі свого боку, М.І. Бушкевич серед її елементів виділяв такі: предмет злочинного посягання, обставини вчинення хуліганства, матеріальні і ідеальні сліди злочину, мотиви хуліганства, способи його вчинення, дані про злочинну групу [35, с. 9].

Згодом В.І. Захаревський визначав її систему наступним чином: вихідна інформація про злочин, дані про способи його вчинення та приховування, відомості про знаряддя та засоби, що використовували злочинці; дані про обстановку, час, місце вчинення хуліганства; відомості про сліди хуліганських дій, їхні наслідки; характеристика особи злочинця; мотиви й цілі хуліганства; типологія потерпілого та його віктимні риси; характеристика та структура хуліганських груп, особливості злочинних проявів з їх боку [86, с. 13].

М.А. Очеретяний систему криміналістичної характеристики групового хуліганства формулював з таких елементів: способи вчинення злочину; обстановка вчинення хуліганських дій; слідова картина вчинення злочину; особа потерпілого; особа злочинця [186, с. 20].

А вже М.М. Єфімовим серед елементів криміналістичної характеристики відповідної категорії суспільно-небезпечних діянь визначив наступні: способи вчинення хуліганства; предмет злочинної діяльності; обстановку вчинення хуліганських дій; слідову картину вчинення хуліганства; особу потерпілого; особу злочинця (хулігана) [80, с. 317].

Доречно навести приклад побудови криміналістичної характеристики хуліганства, зроблений А.В. Антонюк, яка, з огляду на специфіку свого дослідження, визначила серед її елементів такі: спосіб вчинення злочину; знаряддя злочину; обстановка його вчинення; слідова картина; особа потерпілого; особа злочинця [7, с. 23].

У свою чергу, Н.О. Кононенко в структурі криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого у зв'язку з проведенням спортивно-масових заходів, визначила наявність таких елементів: способи вчинення хуліганства; обстановка вчинення хуліганських дій; предмет злочинної діяльності; особа потерпілого; особа злочинця (хулігана) [115, с. 20]. Зі свого боку, К.В. Бахчев елементами структури криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого неповнолітніми визначає такі: обстановка злочину; спосіб учинення злочину; слідова картина злочину; особа злочинця; особа потерпілого [18, с. 37].

В останньому дослідженні цієї проблематики С.С. Герасимчуком було виокремлено систему криміналістичної характеристики хуліганства, пов'язаного з опором представникові влади або громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку, до якої віднесено такі елементи: 1) обстановка вчинення злочину; 2) слідова картина; 3) спосіб підготовки, учинення та приховування злочину; 4) особа потерпілого; 5) віктимогенні групи потерпілих та осіб, які виконують обов'язки з охорони громадського порядку; 6) особа злочинця [56, с. 42].

На основі дослідження наукових джерел, аналізу матеріалів кримінальних проваджень та анкетування працівників правоохоронних органів нами були зроблені наступні висновки. Нами було окреслено систему зазначеної наукової категорії, серед складових якої виділено наступні: способи вчинення хуліганства, предмет злочинного посягання, обстановка вчинення правопорушення, слідова картина злочину, особа потерпілого, особа злочинця [269, с. 162].

Визначені складові мають відповідні сталі кореляційні зв'язки один між одним та певне інформативне наповнення. Слід також наголосити на тому, що окреслені елементи криміналістичної характеристики для найбільш якісного використання в процесі розслідування повинні мати між собою стабільні кореляційні

зв'язки. Крім того, їх інформативне наповнення повинно чітко відображати особливості конкретного кримінального правопорушення з огляду на відповідну емпіричну базу. Завдяки цьому виникає можливість ефективного використання елементів криміналістичної характеристики під час проведення окремих процесуальних дій.

1.2. Способи вчинення хуліганства та предмет злочинного посягання

Центральним елементом криміналістичної характеристики правопорушень, що пов'язані зі здійсненням певної сукупності дій, безумовно є спосіб учинення злочину. В даній категорії проваджень дослідження цієї складової є обов'язковим для встановлення механізму злочину, а також з'ясування механізму слідоутворення. Це пояснюється активною взаємодією хулігана з об'єктами, що знаходяться на місці події.

На думку С.І. Ожегова, спосіб вчинення злочину – це дія або система дій, які застосовуються при виконанні будь-якої роботи, при здійсненні будь-чого [182, с. 658]. У свою чергу, Н.Ф. Кузнецова характеризує зазначену наукову категорію як систему дій під час підготовки, вчинення та приховування злочину, детермінованих умовами зовнішнього середовища та психофізичними властивостями особи, що можуть бути пов'язані з вибором використання відповідних знарядь або засобів та умов, місця і часу [146, с. 50].

В цьому ракурсі доречною вважається позиція Ю.В. Гавриліна, який наголошує на тому, що способу притаманні індивідуальна визначеність, відносна стійкість та відображення в навколишньому середовищі у вигляді слідів. Це дозволяє ідентифікувати злочинця за ознаками способу вчинення злочину [49, с. 28].

Зі свого боку, В.Н. Кудрявцев з кримінально-правової та кримінологічної позиції досліджуване поняття розглядає як сукупність прийомів, які злочинець використовує, реалізуючи свої наміри. Автор акцентує увагу на тому, що в деяких випадках даний елемент визначає кримінально-правову норму і зумовлює караність діяння, зважаючи при цьому на небезпеку способу вчинення злочину для об'єкта зазіхання, частоту його реалізації на практиці та юридичну можливість криміналізації [144, с. 110].

Ми підтримуємо позицію І.Ш. Жорданії, який спосіб безпосереднього вчинення злочину характеризує не просто сукупність певних актів поведінки, а їх визначену цілісну структуру поведінки. Науковець стверджує, що дана категорія утворюється із взаємопов'язаних елементів, актів поведінки, спрямованих на підготовку, вчинення і приховування злочину. Ці акти поведінки – дії, операції, прийоми – сполучаються за певною ієрархією і субординацією як частини цілеспрямованої вольової діяльності [83, с. 73].

З огляду на зазначене, найбільш чітке визначенням даного поняття надав Г.Г. Зуйков, який сформулював його як систему взаємообумовлених рухливо детермінованих дій, спрямованих на підготовку, вчинення і приховування злочину, що пов'язані з використанням відповідних знарядь і засобів, а також часу, місця та інших сприятливих обставин об'єктивної обстановки здійснення злочину [91, с. 9].

Стосовно структури способу вчинення злочину звернемося до позиції М.П. Яблокова, який розкрив її наступним чином:

- трьохланкова, що складається з дій суб'єкта злочину до, під час та після вчинення злочину;
- двохланкова, що включає в себе різноманітні комбінації елементів трьохланкової;
- характеризує поведінку суб'єкта тільки під час одного злочинного діяння, тобто бути одноланковою [282, с. 16].

У свою чергу, Є.Д. Куранова зазначала, що в зміст поняття способу вчинення можна включити дії з приховування злочину, та визначила спосіб як комплекс дій з підготування, вчинення, приховування злочину, який обраний винним відповідно з наміченою метою й тими умовами, у яких здійснюється злочинний задум [149, с. 165]. А вже В.В. Тіщенко до його змісту зараховує комплекс діянь злочинця з підготовки, вчинення і приховування злочину, обумовлених метою злочинного діяння, властивостями особи злочинця й обстановкою (об'єктивними і суб'єктивними факторами), результати яких відбиваються на матеріальних та інтелектуальних слідах, що характеризують психічні й фізичні риси особи злочинця [242, с. 18].

Наостанок приведемо думку Є.І. Макаренка, який зазначає, що спосіб учинення злочину детермінується низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Серед них поряд із випадковими мають місце постійно діючі протягом тривалого періоду. Взагалі спосіб може характеризуватися наявністю системи взаємопов'язаних дій з підготовки, безпосереднього вчинення та приховування слідів діяння [164, с. 25-26]. Тобто, розкриваючи наповнення способу вчинення хуліганства досліджуваного виду, слід зазначити, що ми поділяємо позицію ряду науковців, які дану категорію визначали як сукупність наступних взаємозалежних складових: підготовки, безпосереднього вчинення та приховування.

На підставі узагальнення матеріалів кримінальних проваджень [Додаток А] визначено, що при вчиненні вказаних суспільно-небезпечних діянь має місце повноструктурний склад злочину, адже в більшості випадків (65%) наявні елементи підготовки та приховування. Зокрема, підготовка до вчинення злочину мала місце у 83% від їх загальної кількості.

З цього приводу В.П. Бахін акцентує увагу на тому, що для виявлення злочинців і розкриття злочинів найбільш важливим є повноструктурний зміст способу. Науковець дану позицію

аргументує тим, що велику кількість суспільно-небезпечних діянь вчинює організована і професійна злочинність, для яких підготовка до здійснення злочинів є елементом їхньої життєдіяльності, а приховування злочинної діяльності представляє систему забезпечення цієї життєдіяльності [16, с. 199].

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень [Додаток А] дозволив дійти висновку, що серед заходів підготовки правопорушники в даній категорії справ використовували наступні:

- 1) складання плану вчинення хуліганства – 32%;
- 2) вибір об'єкта злочинного посягання (білборди, місця розташування партій) – 64%;
- 3) визначення співучасників правопорушення – 37%;
- 4) підбір засобів та знарядь вчинення хуліганства (фарба, піротехнічні засоби, засоби для нанесення тілесних пошкоджень) – 54%;
- 5) поділ ролей між співучасниками – 23%.

Так, 23.05.2014 року о 16-41 год. гр. А., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння за адресою свого мешкання, діючи умисно з хуліганських мотивів, подзвонив зі свого мобільного телефону оператору «101» та повідомив, що в с. Мелове, Балаклійського району, Харківської області, нібито, 25.05.2014 року відбудеться теракт. Усвідомлюючи, що 25.05.2014 року в Україні проводяться вибори Президента України та у вказаному населеному пункті збереться велика кількість громадян, які можуть постраждати від вибуху, діяв з особливою зухвалістю, що виразилася у грубому порушенні громадського порядку, з мотивів явної неповаги до суспільства, ігноруючи існуючі елементарні правила поведінки, що проявилися в зневажливому ставленні до громадського порядку, що супроводжувалось зривом масового заходу [232].

Стосовно безпосереднього вчинення хуліганських дій, слід наголосити на тому, що при вчиненні будь-якого злочину важливе місце, як зазначає С.М. Зав'ялов, займає реалізація сформованого

злочинного наміру, що втілюється в окремих практичних діях суб'єкта. Здійснюючи злочинний намір, він вивчає та аналізує низку обставин, за яких має діяти, зважає на можливості осіб, з якими планує вчинити злочин. Як правило, на цьому етапі суб'єкт окреслює план своїх дій, обмірковує послідовність виконання деяких з них, готує знаряддя й засоби вчинення злочину, обирає спосіб їх застосування, продумує усунення певних перешкод, способи маскування слідів злочину [84, с. 37].

Загалом, об'єктивну сторону злочину фактично можна ототожнити зі способом учинення злочину. Більше того, до способу віднесено й дії, які лежать за межами складу, тобто спрямовані на приховування самого злочину. Специфіка способу вчинення злочину може вказувати на професійні навички вбивці, мотиви скоєння злочинного діяння, соціальний і психологічний портрет злочинця. Спосіб учинення злочину орієнтує слідчого на комплекс слідів, речових доказів, важливих для розслідування. Крім того, він може сприяти встановленню особи потерпілого (мається на увазі характер попередніх відносин потерпілого і злочинця) [125, с. 181].

З приводу хуліганських дій доречною вважається позиція І.М. Копотуна. Вчений поділяє їх на дві групи. Першу групу, на думку автора, складають дії, які грубо порушують спокій громадян, нормальний режим праці підприємств та установ (нецензурна лайка, погрози, шум, зрив масових заходів); публічно порушують норми моральності (оголення частин тіла, цинічні рухи); опоганення громадських місць (цинічні, нецензурні написи); спричиняють афективні стани та невиправдану тривогу громадян (неправдивий виклик швидкої допомоги, неправдиве повідомлення про смерть близьких і т. ін.); спричиняють перешкоди радіозв'язку та порушення правил радіопередач (вихід в ефір без дозволу тощо). До другої групи І.М. Копотун відносить дії, пов'язані головним чином із посяганням на честь, гідність

та недоторканність особи: публічні образи; нанесення побоїв; нацьковування собак; обмеження свободи (зв'язування); пошкодження особистого або державного майна (ламання телефонів-автоматів, руйнування засобів вуличного освітлення тощо) [117, с. 112].

З огляду на зазначене, слід вказати, що спосіб учинення злочину, виступаючи як обставина, що підлягає встановленню й доведенню, у той же час має важливе значення для встановлення всіх елементів складу злочину. Аналіз цього способу дає можливість правильно встановити об'єктивну сторону злочину, наявність чи відсутність суспільно небезпечного діяння, його межі, суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і наслідками, а також місце, час, обстановку, засоби вчинення злочину, якими спосіб детерміновано і знаходиться з ними в нерозривному взаємозв'язку і взаємозалежності [189, с. 145].

А вже М.М. Єфімов здійснив класифікацію способів вчинення хуліганства наступним чином:

- 1) за ознакою особливої зухвалості: насильство із завданням потерпілій особі побоїв; заподіяння потерпілому тілесних ушкоджень; знущанням над потерпілим; знищення майна; пошкодження майна; зрив масового заходу; тимчасове припинення нормальної діяльності установи, підприємства чи організації; припиненням руху громадського транспорту; та інші;
- 2) за ознакою виняткового цинізму: демонстративна зневага до загальноприйнятих норм моралі; прояв безсоромності чи грубої непристойності; знущання над хворим, дитиною, особою похилого віку або такою, яка перебувала у безпорадному стані; та інші [73, с. 37].

Говорячи про фізичну діяльність зазначимо, що А.А. Гусейнов пропонує два підходи до фізичного насильства: абсолютистський та прагматичний. Згідно першого, поняття насильства

несе чітко виражене негативне оціночне навантаження, фактично прямо ототожнюється зі злом взагалі. Прагматичний підхід орієнтується на ціннісно нейтральне і об'єктивне визначення насильства і ототожнює його з фізичною і економічною шкодою, яку люди спричиняють один одному [62, с. 35]. В цьому ракурсі думка М.В. Салтевського стосовно фізичного насильства є досить доречною. Автор зазначає, що його покладено в основу багатьох способів учинення хуліганства, серед яких можна виділити нанесення побоїв, опір представникам влади, знущання, нацькування собак, насильне зв'язування людини, занурення її в воду, пошкодження майна, наруга над пам'ятниками та ін. [213, с. 17].

У свою чергу М.С. Бушкевич розподілив способи вчинення хуліганства на пов'язані із застосуванням насильства або використанням зброї залежно від виду зброї чи інших предметів на: з використанням вогнепальної зброї, з використанням холодної зброї, з використанням спеціально пристосованих предметів для нанесення тілесних ушкоджень, з використанням випадково підібраних предметів, шляхом нацькування собак [34, с. 124].

Відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 10 «Про судову практику в справах про хуліганство» вогнепальною зброєю вважаються пристрої промислового чи кустарного виробництва, призначені для ураження живої цілі за допомогою снаряда, що приводиться в рух енергією порохових газів чи інших спеціальних горючих сумішей. Це всі види бойової та іншої стрілецької зброї військового зразка, спортивні малокаліберні пістолети, гвинтівки, самопали, пристосовані для стрільби пороховими зарядами, газові пістолети, нарізна мисливська зброя, а також перероблена зброя, в тому числі обрізи із гладкоствольної мисливської зброї. Ця ознака має місце лише в тих випадках, коли винний за допомогою названих предметів заподіяв чи намагався заподіяти тілесні ушкодження або коли використання цих предметів під час учинення

хуліганських дій створювало реальну загрозу для життя чи здоров'я громадян [199].

Дослідження судово-слідчої практики [Додаток А] дозволило зробити висновок, що серед способів безпосереднього вчинення мають місце наступні:

- 1) пошкодження фарбою чи іншими матеріалами сітілайтів, стендів, білбордів, з фотографіями та програмами відповідних кандидатів (34 %);
- 2) цинічні тілорухи в поєднанні з нецензурною лайкою (26 %);
- 3) порушення спокою різних осіб у громадських місцях (19 %);
- 4) опір представникам правоохоронних органів або іншим громадянам (5 %);
- 5) нанесення тілесних ушкоджень особам, що знаходяться на них: охороняють правопорядок, перебувають у якості членів комісії, наглядачів (7 %);
- 6) використання вогнепальної (1 %), холодної (4 %) зброї, спеціально пристосованих предметів для нанесення тілесних ушкоджень (17 %);
- 7) порушення нормального режиму роботи виборчої дільниці (4 %);
- 8) використання піротехнічних засобів (5 %);
- 9) блокування проходів на виборчих дільницях (2 %).

Так, 16.10.2012 року приблизно о 14 год. 55 хв. гр. З., будучи в стані алкогольного сп'яніння, знаходячись по пр-ту Правди, 66, в м. Києві, підійшов до агітаційної палатки партії «Регіонів», де спровокував конфлікт з агітатором гр. Д. При цьому гр. З., грубо порушуючи громадський порядок з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжувалось особливою зухвалістю, знаходячись у громадському місці, почав голосно висловлюватись нецензурними словами відносно агітатора агітаційної палатки, на неодноразові вимоги останньої припинити свої хуліганські дії, хуліган не реагував та проявляючи особливу зухвалість,

зірвав прапор з агітаційної палатки. На попередження агітатора агітаційної палатки щодо виклику працівників міліції гр. З. продовжував свої хуліганські дії, поведив себе агресивно та з явною неповагою до оточуючих продовжував висловлювати брутальні, нецензурні слова в адресу агітатора, принижуючи честь і гідність громадян, при цьому демонстративно поламав древяно, на якому був прикріплений прапор партії «Регіонів», завдавши гр. Д. збитку.

Останньою складовою способу вчинення злочину, як було визначено вище, слід вважати приховування. Окремі науковці вказують на те, що для перспективи приховування суспільно-небезпечного діяння злочинець найчастіше формує так звані «штучні» умови для ефективної реалізації задуманого. На думку П.В. Малишкіна, в результаті здійснення ним комплексу дій для приховування злочину в обстановці злочину відображаються основні властивості ознак вибраного їм способу злочину. Автор наголошує на тому, що з інформації, отриманої з слідів, які особа лишила на місці події в ході здійснення дій з приховування злочину, стає можливим визначити спосіб їх вчинення, дії злочинця, вчинені з цією ціллю, розпізнати спосіб приховування [165, с. 22].

Інші вчені вказують, що існує дві форми приховування злочину: активна (дія, або людська поведінка), та пасивна (бездіяльність). Дія і бездіяльність, що складають спосіб приховування злочинів, об'єднуються загальним протиправним задумом, сутність якого – перешкодити встановленню об'єктивної істини [40, с. 82].

В цьому розрізі доречна думка В.О. Коновалової з приводу того, що психічна напруженість при застосуванні різних способів приховування і наявність об'єктивних чинників, що створюють певні, непередбачені перешкоди, порушують навіть ретельно продуману логіку приховування і створюють для злочинця можливість допущення безлічі промахів, з одного боку, і одержання важливої інформації для слідчого – з іншого [111, с. 21].

Наприклад, М.А. Очеретяний виявив наступні заходи приховування:

- зникнення з місця злочину мало місце у 82 % вчинених хуліганств, у тому числі з використанням автотранспорту (9 %);
- використання одягу одного фасону, кольору, а також однотипних знарядь (45 %);
- знищення знарядь злочину (66 %);
- знищення одягу, взуття (59 %);
- неправдиві свідчення, у тому числі алібі (73 %);
- відмова від дачі показань (47 %) [187, с. 473].

На основі аналізу матеріалів судово-слідчої практики [Додаток А] визначено найбільш розповсюджені способи приховування хуліганства досліджуваного виду:

- а) знищення відеокамер зовнішнього спостереження за певний час до вчинення діяння – 19 %;
- б) вчинення хуліганських дій в нічний час – 24 %;
- в) надання неправдивих показань у разі викриття, у тому числі висунення алібі – 61 %;
- г) відмова від дачі показань – 47 %;
- д) застосування корумпованих зв'язків в державних органах – 7 %.
- е) тиск на сумлінних учасників процесу – 29 %.

Так, 08.09.2012 року близько 15-ї години гр. П., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння знаходився біля вхідних дверей в під'їзді № 1 будинку по вул. Космонавтів в м. Житомирі, де побачив раніше незнайомого йому гр. Х., який знаходився біля поштових ящиків, що біля входу у під'їзд, де вкидав в поштові скриньки листівки з передвиборчою програмою. В цей час гр. П. підійшов до гр. Х. та грубо порушуючи громадський порядок, з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжувалось особливою зухвалістю, яка проявилася в тому, що він безпричинно рукою схопив за комір верхнього одягу гр. Х. та витягнув

його у двір вказаного будинку, де рукою наніс йому один удар по обличчю. В свою чергу гр. Х. розуміючи, що гр. П. може продовжити свої злочинні дії, почав від нього втікати. Хуліган, продовжуючи свої злочинні дії, що супроводжувалось особливою зухвалістю, яка проявилась в тому, що він наздогнавши гр. Х., схопив його рукою за комір куртки та таким чином розвернув до себе обличчям та знову наніс йому декілька ударів рукою по голові. Після вчинення зазначених дій хуліган зник з місця події. Під час першого допиту в якості підозрюваного гр. П. відмовився від дачі показань [228].

Підсумовуючи, потрібно відмітити, що хуліганство, вчинене під час виборчого процесу в Україні, має повноструктурний склад способу вчинення.

Розглядаючи предмет злочинного посягання, необхідно зазначити, що предмет посягання відіграє важливу роль у з'ясуванні характеру вчиненого злочину. Його властивості нерідко дозволяють відмежувати злочин від адміністративного чи іншого правопорушення, оскільки оцінка багатьох дій значною мірою залежить від характеристики саме предмета злочину (зокрема, встановлення ознак предмета посягання є необхідною передумовою для з'ясування поняття продовжуваного злочину [123, с. 24].

З цього приводу М.М. Єфімов доречно наголошує на тому, що предмет злочинного посягання і об'єкти, що з ним взаємодіють, утворюють багатокомплексну систему. Якщо змінити властивості одного елемента системи, то в ній порушиться весь характер відносин. Саме у зв'язку з цим законодавець у ряді випадків прямо вказує на предмет злочину. Предмет злочинної діяльності можна розглядати як кінцевий продукт, результат протиправної діяльності суб'єкта, перед яким опиняється слідчий на стадії порушення кримінального провадження. Якщо предмет злочинної діяльності може бути предметом злочину, то зняряддя і засоби вчинення злочину перебувають поза сферою суспільних

відносин і такими не є. Разом з тим застосування деяких з них (приміром, вогнепальної і холодної зброї) при вчиненні злочину, передбаченого ст. 296 КК України, як зазначалося вище, являє собою кваліфікуючу ознаку, а їх виготовлення, зберігання та збування є самостійним складом злочину [73, с. 45].

А вже А.А. Музика акцентує увагу на тому, що безпосередній фізичний вплив на предмет знаходить свій вираз у різноманітних формах, і при цьому здійснюється з приводу певних матеріальних цінностей. Фізичний вплив на предмет може бути тісно пов'язаний із психічним впливом щодо потерпілого від злочину, у такому разі слід вести мову про психофізичний вплив злочинця. Психічний вплив на потерпілого від злочину має свій прояв при вчиненні таких дій (бездіяльності), як примус, обман, схиляння, погроза, ухилення від виконання обов'язку тощо. При цьому фізичного впливу на предмет посягання може й не бути [173, с. 135].

Хоча М.Й. Коржанський предмет злочину формулює як конкретний матеріальний об'єкт, у якому виявляються певні сторони, властивості суспільних відносин (об'єкта злочину), впливом фізичної або психічної дії, на який заподіюється суспільно-небезпечна шкода у сфері цих суспільних відносин, а також визначає хуліганство як безпредметний склад злочину [119, с. 122], але, на нашу думку, слід розуміти, що предмет злочинного посягання в криміналістичному розумінні не є беззаперечним об'єктом посягання.

Так, 16.09.2012 року приблизно о 09:30 годині гр. Ж., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, підійшов до агітаційного намету «Партії регіонів», розташованого на тротуарі перехрестя проспекту Червонозоряного – вулиці Кайсарова в місті Києві, де грубо порушуючи громадський порядок, з мотивів явної неповаги до суспільства, безпричинно розпочав конфлікт із особами, які проводили у наметі агітаційну роботу, в ході якого ображав

останніх нецензурними словами, погрожував спричинити тілесні ушкодження, після чого, проявляючи особливу зухвалість, пошкодив агітаційні матеріали, а саме плакати, газети та прапорці [224].

На основі аналізу судово-слідчої практики [Додаток А], встановлено кореляційні зв'язки між предметом злочинного посягання та злочинцем. Під час пошкодження фарбою чи іншими матеріалами сітілайтів, стендів, білбордів хуліган був з символікою певної партії (27%), перебував у стані сп'яніння (12%), раніше притягувався до кримінальної відповідальності (24%).

Констатуючи вищенаведене, зазначимо, що предмет посягання при вчиненні хуліганських дій у криміналістичному змісті зводиться до матеріальної обстановки, яка була пошкоджена внаслідок вчинення кримінально караного діяння.

1.3. Обстановка та слідова картина злочину

Сукупність конкретних умов простору та часу характеризує будь-яка діяльність. Визначені ознаки є важливими також і для характеристики будь-якого кримінального правопорушення. Адаже з огляду на їх взаємозалежність ймовірно висувати конкретні версії стосовно часу та місця вчинення певних суспільно-небезпечних дій. Хуліганство, вчинене під час виборчого процесу також, безумовно, має зазначені ознаки.

Ю.Е. Пудовочкін наголошує на тому, що для з'ясування такої ознаки об'єктивної сторони злочину, як обстановка злочину, що переконливо доводиться в юридичній літературі, потрібно по-перше: виключити у неї просторово-часові характеристики вчиненого діяння, оскільки вони охоплюються самостійними ознаками місця, часу вчинення злочину; по-друге, необхідно обмежити спектр зовнішніх умов вчинення злочинів лише тими, які безпосередньо визначають суспільну небезпечність

злочину [200, с. 117-118]. В свою чергу, О.В. Шлегель досліджувану наукову категорію характеризує як поєднання механізму вчинення злочину та кримінальної ситуації, що формують взаємозв'язки, що розкривають місцезнаходження, стан і роль елементів такого механізму, взятих за певних умов місця й часу (у просторово-часових рамках) [277, с. 28].

А вже Ю.І. Ільченко зазначав, що перед слідчим стоїть завдання в ході огляду місця події встановити початковий стан цієї структури з метою з'ясування початкових змін в обстановці, які відбулися в результаті вчинення злочину (це свого роду розумове, з допомогою логічного мислення, проникнення у механізм злочину по матеріальній обстановці, яке можливе за уважного і цілеспрямованого вивчення обставин події) [93, с. 9]. Досить доречно в цьому ракурсі надати визначення В.О. Образцова, який характеризує обстановку вчинення злочину як територіальну, кліматичну, демографічну та іншу специфіку регіону, в якому вчинено злочин, а також обставини, що характеризують безпосереднє місце, час, умови та інші особливості вказаної життєвої ситуації [179, с. 94].

На нашу думку, все ж таки більш точно формулює дану категорію В.Ю. Шепітько як частину матеріального середовища, що містить, крім ділянки території, сукупність різних предметів, поведінку учасників події, психологічні взаємовідносини між ними [14, с. 184].

Інші вчені обстановку вчинення злочину розуміють як сукупність різного роду об'єктів, що взаємодіють між собою, об'єктів, явищ та процесів, що характеризують умови місця і часу, речові, природно-кліматичні, виробничо-побутові та інші умови навколишнього середовища, особливості поведінки непрямих учасників протиправної поведінки, психологічні зв'язки між ними та інші обставини об'єктивної реальності, що склалися (незалежно або по волі учасників) в момент злочину, які впливають

на спосіб і механізм його вчинення, що проявляються в різного роду слідах, що дають змогу будувати висновки про особливості цієї системи та змісту злочину [38, с. 125].

Зі свого боку, А.Н. Халіков серед елементів обстановки вчинення кримінальних правопорушень виділяє такі елементи як час, місце, об'єкт злочинного посягання, склад співучасників, характер їх відносин між собою та з іншими особами, які їх оточують, матеріальні елементи навколишнього середовища, а також зв'язки та залежності, які існують між ними [248, с. 95].

Ми підтримуємо позицію С.І. Винокурова, який наголошує на тому, що даний елемент криміналістичної характеристики слід розбирати як систему певним чином взаємодіючих між собою в конкретних умовах місця і часу факторів об'єктивної реальності, що обумовлюють спрямованість і хід поведінки людей в події злочину, а також детермінуючий характер, механізм і умови матеріального відображення, процесів і явищ, що відбуваються у вигляді характерної, відносно стійкої (для однотипних злочинів) сукупності слідів, дослідження яких дозволяє судити про суть того що відбулося [43, с. 46].

Але, на нашу думку, найбільш логічно викладені зазначені елементи наступним чином: місце, час, об'єкт, предмет вчинення посягання, склад співучасників та характер їх взаємовідносин з потерпілим і іншими особами, а також матеріальні елементи оточуючого середовища [36, с. 7]. Поділяючи вищевказані позиції науковців ми вважаємо за необхідне розглядати обстановку вчинення хуліганства, як сукупність взаємопов'язаних обставин: місця, часу та умов його вчинення.

Починаючи розгляд місця вчинення хуліганських дій зазначимо, що його визначають як певну географічну точку (територію, приміщення тощо), яка тісно пов'язана з обстановкою злочину [278, с. 187-188]. Хуліганство як кримінально каране діяння в більшості випадків вчиняється в громадських місцях.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» «...під громадським місцем мається на увазі частина будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно, за запрошенням, або за плату; постійно, періодично або час від часу. У тому числі це під'їзди, а також підземні стадіони, переходи» [198].

У свою чергу, М.М. Єфімов класифікував місця вчинення хуліганства наступним чином:

- 1) місця загального користування – парки, вулиці, сквери тощо;
- 2) розважальні заклади – бари, кафе, дискотеки і т.п.;
- 3) спортивно-масові заклади – стадіони, спортивні комплекси, манежі;
- 4) місця проживання населення – квартири багатоповерхівок, приватні будівлі;
- 5) громадський транспорт – автобуси, трамваї, тролейбуси тощо;
- 6) місця культурного відпочинку – театри, кінотеатри;
- 7) інші місця – нежилі будівлі [74, с. 573].

У свою чергу О.В. Антонюк, з огляду на особливість досліджуваного виду хуліганства, запропонувала наступну класифікацію місць його учинення:

- місця відпочинку громадян на відкритій місцевості (парки, сквери, площі) – 25 % або у приміщеннях (ресторани, дискотеки) – 19 %;
- спортивні комплекси відкритого (стадіони, спортивні майданчики) – 31 % або закритого (спортивні комплекси) типу – 9 %;
- транспорт (автомобілі, автобуси, тролейбуси) – 12 %;
- місця проживання громадян (квартири, приватні будинки) – 2 %;
- інші місця (1 %) [8, с. 49].

Вивчення судово-слідчої практики [Додаток А] дозволило нам запропонувати наступну класифікацію місць учинення кримінального правопорушення:

- 1) виборчі дільниці (школи, лікарні, дитячі садки);
- 2) місця загального користування (парки, сквери);
- 3) проїжджа частина з відповідною атрибутикою (вулиці, шосе, магістралі);
- 4) державні органи (підприємства, установи організації);
- 5) спортивно-масові заклади (стадіони, спортивні комплекси, манежі);
- 6) транспортні засоби (легкові або вантажні автомобілі);
- 7) громадський транспорт (автобуси, трамваї, тролейбуси).

Стосовно часу вчинення хуліганських дій зазначимо, що місце і час вчинення злочину, як доречно наголошував, мають значення для визначення обстановки, виходячи із розуміння простору, як органічної їх єдності, коли ні час, ні територія не можуть існувати одне без одного.

Це судження знаходить підтримку у юридичній літературі, а також з аналізу кримінальних справ й проваджень, із 20 % вивчених справ і свідчить, що в одних випадках вони дозволяють виділити значиму саме у кримінально-правовому відношенні ділянку обстановки, в інших вони утворюють просторово-часові кордони, в межах яких існує принципова для кримінального права залежність суспільної небезпечності діяння від обстановки його вчинення [37, с. 16].

Деякі науковці вказують, що визначення часу вчинення злочину потрібне, по-перше, для встановлення дії кримінального закону в часі; по-друге, для встановлення протиправності суспільно небезпечного діяння; по-третє, для встановлення часу виникнення кримінальних праввідносин; по-четверте, для встановлення передумов кримінальної відповідальності – осудності та досягнення особою передбаченого законом віку, необхідного

для визнання її суб'єктом злочину; по-п'яте, для встановлення давності кримінальної відповідальності [31, с. 3].

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень [Додаток А] дозволив визначити місця вчинення досліджуваного виду хуліганства будуть такі. Встановлено, що показник вчинення кримінального караного діяння відповідно до пори року є різним.

Зокрема, влітку дане правопорушення вчинюється у 12% випадків; восени – 35%; взимку – 15%; навесні – 38%. Вказане зумовлене сезонністю проведення виборчих кампаній різного рівня.

Ми підтримуємо позицію вчених, які вказують на те, що урахування впливу часового чинника в процесі розслідування дає змогу:

- а) визначити час події злочину;
- б) встановити часові зв'язки між фактами;
- в) з'ясувати черговість подій, дій або фактів;
- г) обчислити тривалість різних подій та ін.

Разом із тим дії злочинців характеризуються певною вибірковістю в часі [128, с. 277].

А вже А.В. Шмонін акцентує увагу на тому, що час злочину як обставина криміналістичної характеристики злочинів не обмежується астрономічними властивостями: рік, місяць, дата, години, хвилини, секунди. Вона розглядається у всій сукупності взаємозв'язків і відносин з іншими обставинами розслідуваного злочинного діяння. Це може бути час, пов'язаний із сезонністю, з настанням темряви або, навпаки, світлого часу доби, часом найменшої кількості можливих свідків й очевидців злочинної події тощо [278, с. 188-189].

Цікавою є думка О.І. Овчаренко з приводу того, що вечірній та нічний час доби має найбільшу цінність для людей, оскільки залежно від того, як вони його проведуть, залежить їхній настрій на наступну добу. Діти та підлітки також більш активні в даний

час, у зв'язку з чим вони можуть отримати моральну травму від злочину, що вчинюється перед їх очима [180, с. 31].

На основі дослідження матеріалів кримінальних проваджень [Додаток А] встановлено, що відповідно до часу доби вчинення хуліганських дій характеризується наступним чином: вранці вчинюється – 12 % випадків; вдень – 37 %; ввечері – 27%, вночі – 24 %.

Відповідно до критерію дня тижня досліджувані дії вчинювалися наступним чином: у будні дні – 39 % випадків, у вихідні – 61 %.

Так, 15.10.2015 року приблизно о 14 годині 30 хвилин гр. І. разом з гр. К. перебували в стані алкогольного сп'яніння. У вказаний час у зазначених осіб виник спільний злочинний умисел, направлений на вчинення хуліганських дій відносно раніше невідомих осіб – волонтерів на добровільних засадах політичної партії «Право Народу», – гр. Є. та гр. Ж., які перебували біля тентової агітаційної палатки вказаної партії та здійснювали волонтерську діяльність. В подальшому, гр. К. разом з гр. І. розпочали словесний конфлікт, що супроводжувався брутальною нецензурною лайкою, з вищевказаними особами. Після чого, гр. К. зайшов всередину вказаної тентової палатки та перевернув стіл з агітаційними брошурами на землю. У подальшому, гр. К. тримаючи у руках пластиковий стіл, пластиковий стілець та термос, належний гр. Є., який весь час супроводжував дії гр. К. нецензурною лайкою, направились в напрямку гр. Є. та гр. Ж.. Продовжуючи свої хуліганські дії, гр. К. та гр. І., не реагуючи на неодноразові прохання потерпілого заспокоїтись та повернути речі, ввірені в користування, незважаючи, що на вулиці знаходяться інші громадяни, продовжували висловлюватись брутальною лайкою в їх бік. У подальшому останні намагалися припинити хуліганські дії правопорушників, однак гр. І., продовжуючи реалізовувати спільний злочинний намір, спрямований на вчинення

хуліганських дій, правою рукою наніс гр. Є. удар по обличчю, внаслідок чого останній відійшов назад та став словесно заспокоювати нападників, після чого, гр. І. наніс йому удар ногою в область паху. У цей час, потерпілий, продовжуючи знаходитись на землі, намагався уникнути нападу з боку гр. К. утримуючи останнього двома руками, отримав від гр. І. удар ногою по голові, внаслідок якого втратив свідомість. За вказаною подією, яка тривала приблизно 10 хвилин, спостерігав гр. Е., який з метою припинення триваючих протиправних дій гр. К., та гр. І., підійшов до останніх та фізично і словесно почав перешкоджати їхнім хуліганським діям відносно потерпілих. Таким чином, гр. К. та гр. І. свої хуліганські дії не припиняли ще приблизно 5 хвилин, незважаючи на неодноразові спроби гр. Е. припинити ці дії [233].

Важливою складовою обстановки вчинення хуліганських дій є умови. Адже одним із завдань працівників правоохоронних органів якраз і є виявлення та усунення умов, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення.

Стосовно їх визначення Г.Г. Зуйков зазначає, що серед них найбільшу роль відіграють такі:

- безпосередню причину вчинення злочину;
- умови, що сприяли дії безпосередньої причини в конкретному злочинному посяганні; обставини, що сформували безпосередню причину;
- умови, що сприяли дії факторів, що сформували безпосередню причину [90, с. 5].

У свою чергу, В.Н. Кудрявцев зазначає, що безпосередній вплив має місце в тому, що обстановка утворює сукупність конкретних умов (є збігом подій і обставин), в яких може бути вчинений конкретний злочин, тобто створює для нього об'єктивну можливість (це означає, що жоден злочин не може бути вчинений, а вчинене не може призвести до шкідливих наслідків, якщо в реальній дійсності не буде для цього належних умов) [145, с. 24].

А вже О.В. Антонюк акцентує увагу на тому, що місця вчинення хуліганства характеризуються здебільшого такими властивостями: охоплює межі певного громадського місця, тобто середовища перебування потерпілого; розташоване поблизу транспортних розв'язок (вулиці, проїзна територія, зупинки різного транспорту); місця проведення вільного часу громадян [7, с. 46].

Аналіз судово-слідчої практики [Додаток А] дозволив визначити типові умови учинення кримінально караних діянь:

- а) наявність відповідної атрибутики політичних сил (для пошкодження або, навпаки, для демонстрації);
- б) відсутність поблизу постів поліції, представників громадськості;
- в) проведенням масових зборів (передвиборчої агітації, безпосереднього голосування).

Також нами було виявлено зв'язки між часом, місцем і умовами вчинення хуліганства, а також місцем проживання злочинця [Додаток А]. Зокрема, з 24 до 6 години найчастіше хуліганські дії вчинюються на проїжджій частині за умови відсутності постів поліції (67%); з 12 до 18 години хуліганські дії вчинюються на виборчих дільницях (31%), а також державних установах (12%); з 6 до 12 години – в місцях загального користування (парках, скверах) за відсутності поблизу постів поліції, представників громадськості – 39%. Місце хуліганських дій знаходилося у районі проживання злочинців у 76% випадків.

Констатуючи вищенаведене, відмітимо, що обстановка вчинення хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу, є вагомим елементом його криміналістичної характеристики. Дослідження місця, часу та умов його вчинення як складових обстановки дає змогу досліджувати відповідні обставини визначеної категорії кримінально караних діянь.

Ще одним елементом криміналістичної характеристики, який ми визначили та будемо розглядати, є слідова картина злочину.

Загалом, сліди злочину є однією з найбільш важливих об'єктивних основ вивчення кримінального правопорушення, відповідно по якому проводиться досудове розслідування [268, с. 133].

З огляду на зазначене, доречно привести позицію В.В. Лисенка, який відмічає, що залежно від змісту дій, які виконуються в ході здійснення правопорушення, сліди злочину знаходять своє відображення у предметах, документах та пам'яті людей [154, с. 74].

Досить докладно В.Я. Колдіна зазначав, що слідова картина відображає в матеріально-фіксованій формі всю суму обставин досліджуваної події, що належать до предмета доказування, і представляють сукупний слід цієї події. Матеріальна обстановка є потенційним слідоносієм, а слідова картина – виділеною в матеріальній обстановці цілісною системою джерел актуальної криміналістичної інформації [104, с. 242]. В свою чергу, О.М. Васильєв та М.П. Яблоков, характеризуючи зв'язок слідів злочину з обстановкою їх учинення засвідчують, що подія злочину та підготовка до нього (в усіх його фазах) відбуваються у певній обстановці, елементи якої залишають власні сліди зовні, що можуть бути виявленими та вивченими під час розслідування [38, с. 123].

А вже В.Ю. Шепітько зазначає, що сліди злочину – це будь-які зміни середовища, що виникли внаслідок вчинення злочину [132, с. 79]. Розгляд слідової картини та обстановки сприяє виявленню кореляційних зв'язків цих елементів з іншими структурними елементами криміналістичної характеристики досліджуваного злочину. Адже з огляду на те, що певні способи вчинення злочинів мають характерні механізми утворення слідів, їх встановлення у процесі розслідування дає змогу дійти висновку як про знаряддя їх вчинення, так і про особу злочинця (наявність професійних навичок, фізичні дані, психологічні риси) [188, с. 302].

Ми підтримуємо думку Ф.П. Сови, який формулює слідову картину як сукупність матеріальних змін, які є наслідками

злочинної події; зміну обстановки, пов'язану з появою або зникненням предмета; зміну стану предмета (сюди увійшли як поява на предметах слідів-відображень, так і руйнування предметів; частини яких-небудь предметів (твердих, рідких, сипких); запахи людей, тварин, речовин та ін. [222, с. 77].

Дослідженням емпіричної бази [Додаток А] встановлено вузлові ділянки, де можуть бути зосереджені сліди кримінального правопорушення, зокрема:

- а) об'єкт, який було пошкоджено (білборди, сітілайти);
- б) особа потерпілого (тілесні ушкодження, пошкодження одягу, особистих речей);
- в) особа, яка була задіяна у вчиненні хуліганських дій;
- г) предмети обстановки (вітрини, вікна, урни для голосування).

Дослідження судово-слідчої практики [Додаток А] надало змогу встановити, що сліди хуліганських дій у 73 % випадків виявлялися на місці їх вчинення. Поза місцем вчинення дані сліди утворювалися внаслідок підготовчих дій хулігана, приховування доказів своєї причетності до кримінально караного діяння.

Наголошено на великій кількості особистісних джерел інформації – показань свідків й очевидців хуліганських дій. Проаналізовані матеріали кримінальних проваджень [Додаток А] дають змогу зробити висновок, що найчастіше на місцях вчинення досліджуваного правопорушення виявлялися:

- сліди рук – 27 %;
- сліди піротехнічних засобів – 12 %;
- сліди холодної зброї та спеціально пристосованих знарядь для нанесення тілесних ушкоджень – 23 %.

Підводячи підсумок, зазначимо, що вивчення слідової картини вчинення хуліганських дій має значення як на початковому, так і на подальшому етапі розслідування. Завдяки детальному її вивченню збирається максимальна кількість доказової інформації з матеріальних та особистісних джерел.

1.4. Характеристика особи потерпілого та особи злочинця

Важливим елементом криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу, є особа потерпілого. Це зумовлене багатьма факторами. Зокрема, особа потерпілого в досліджуваному кримінальному правопорушенні є досить віктимогенною складовою. Тобто її діяльність, вигляд часто зумовляють вчинення відповідних суспільно-небезпечних діянь. Крім того, взаємозв'язок особи потерпілого з особою злочинця дозволяє висувати певні версії на початковому етапі розслідування хуліганських дій.

З приводу досліджуваної наукової категорії доречно звернутися до праці М.В. Сенаторова, який багатоаспектно дослідив її та підвів підсумок, що потерпілий від злочину та обставини, пов'язані з ним, мають значення для встановлення соціальної сутності злочину, з'ясування характеру та ступеня його суспільної небезпечності, криміналізації та декриміналізації діянь, диференціації кримінальної відповідальності. Чітка вказівка на потерпілого та обставини, пов'язані з ним, дозволяють відмежувати один злочин від іншого; виступають ознаками складу переважної частини злочинів; сприяють конкретизації інших ознак складу; враховуються при кваліфікації злочинів та призначенні покарання, а також при вирішенні питань чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі, звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання [217, с. 3].

У той же час, про що наголошує О.І. Резнікова з приводу криміналістичної віктимології, що про неї йдеться, коли експерти в галузі побудови психологічного портрета формулюють визначення віктимології як вивчення жертви або жертв конкретного злочинця [205, с. 290]. Тобто конкретне правопорушення

вимагає від конкретної уповноваженої особи висновків стосовно того чи іншого факту.

В свою чергу, окремі науковці вказують на те, що при дослідженні особи потерпілого повинні бути з'ясовані основні дані, що характеризують потерпілого як особистість; дані про спосіб його життя, відносини з оточуючими; взаємовідносини потерпілого та підозрюваного; позиція потерпілого стосовно кримінального провадження та можливого покарання злочинця тощо [33, с. 21]. В цьому розрізі доречною вважається, на нашу думку, позиція Л.Л. Фуллера, який наголошує на тому, що немає пояснень, але має місце той факт, що й у цивільному праві передбачається відшкодування майнової шкоди, спричиненої злочином, тільки фізичній особі, яка потерпіла від злочину, а не юридичній (ст. 1177 ЦК України), хоча у науково-практичних коментарях цього положення зазначається, що при злочинному діянні може заподіюватися шкода майну як фізичної, так юридичної особи [247, с. 726].

Зі свого боку, Є.О. Центров, формуючи криміналістичне вчення про потерпілого, акцентував увагу на тому, що особа потерпілого від злочину здавна привертала до себе увагу криміналістів, оскільки доволі часто, особливо на початковому етапі розслідування, жертва виступає у ролі одного з особливих джерел отримання суттєвої для встановлення істини інформації. Саме потерпілий від злочину нерідко повідомляє перші, вихідні, інколи дуже важливі для організації і проведення подальшого розслідування злочину фактичні відомості про подію, що відбулась [251, с. 8]. А вже Д.В. Рівман на основі кримінологічних досліджень вбачає правильним визначення адитивної жертви, тобто спільності людей, проти якої були спрямовані злочинні дії, але шкода матеріалізувалася у заподіяння безпосередньо особам, які становлять цю спільність [207, с. 36].

Також слід наголосити на тому, що згідно КПК України потерпілою може бути визнано як фізичну особу – за умови завдання

їй моральної, фізичної або майнової шкоди, так і юридичну особу – за умови завдання їй майнової шкоди. З цього приводу В.Г. Пожар вказує на те, що якщо раніше потерпілий у будь-якому випадку до сторони обвинувачення і користувався в судовому розгляді правами сторони обвинувачення, то за новим КПК потерпілий перебуває осторонь, це окремий учасник кримінального провадження, який стає стороною обвинувачення лише в окремих випадках, передбачених КПК (у разі зміни прокурором обвинувачення на менш тяжке або відмови прокурора від підтримання обвинувачення). Та й узагалі, якщо проаналізувати норми нового КПК можна дійти висновку, що постраждала особа від злочину може й не набути статусу потерпілого, якщо вона цього не забажає. У такому разі її можна залучити до провадження лише як свідка [191, с. 127].

Ю.Л. Бойко в своєму дослідженні виокремив наступні складові криміналістичної важливості особи потерпілого. Зокрема, вони вказують на те, що особа потерпілого є важливим джерелом інформації про суспільно-небезпечну подію та самого злочинця. Адже, коли потерпілий мертвий, таку інформацію можна одержати шляхом виявлення і оцінки матеріальних слідів. А вже в випадку, коли потерпілий живий, то крім аналогічних матеріальних слідів він зберігає сліди, що відображають обставини злочинної події і осіб, що брали в ній участь, у вигляді уявних образів (так звані ідеальні сліди). Крім того, вивчення особи потерпілого дозволяє з'ясувати різні відомості (щодо роду його діяльності, способу життя, соціально-демографічних й особистісних характеристик). Це, як наслідок, дає змогу будувати версії про мотиви, цілі та інші обставини суспільно-небезпечного діяння. Вивчення різноманітних відомостей про потерпілого (його особисте, суспільне і трудове життя, інтереси, риси характеру, коло знайомих) сприяє висуванню версій про правопорушника [32, с. 131]. Як бачимо, важливе значення має не саме

визначення особи потерпілого, а набір ознак та властивостей, за використання сукупності яких можливо побудувати певний портрет потерпілого від хуліганських дій або виокремити відповідні віктимологічні групи.

На нашу думку, В.О. Туляков досить доречно серед рис потерпілих виділяє наступні складові: характерні для рикошетних жертв страждання, симптоми психологічних утруднень, що мають різне пояснення (емоційні чи поведінкові реакції на спричинення шкоди суб'єкту, до якого прив'язана рикошетна жертва, або звичайні людські уявлення про безпеку та справедливість оточуючого світу, що порушуються злочином, або відчуття страху тощо) [245, с. 116].

У свою чергу, В.Ю. Шепітько фундаментально підійшовши до цього питання визначив наступні групи ознак: відомості анкетного характеру (стать, вік, місце народження, роботи або навчання, стаж, професія (фах), сімейний стан, наявність родичів); соціально-психологічні дані (тип темпераменту, риси характеру, емоційні прояви, особливості взаємодії (спілкування) в колективі); особливості поведінки – до злочинної події, в момент вчинення злочину, після його вчинення; незалежні характеристики (за місцем роботи чи навчання, за місцем проживання, за показаннями рідних, близьких чи найближчого оточення); соціальні зв'язки (коло спілкування, найближчі знайомі, особливості проведення вільного часу, наявність або відсутність спільного бізнесу, комерційна діяльність, специфіка групової поведінки, бажання вступити в певні мікрогрупи); дані про суспільно-корисну діяльність, її особливості; матеріальне становище (наявність майна, в тому числі і нерухомості, грошових вкладів, джерело збагачення, наявність або відсутність боргових зобов'язань, отримання кредитів і можливість їх погашення); злочинний досвід (наявність або відсутність судимостей, зв'язки з кримінальними угрупованнями, дружні стосунки з особами,

які притягувалися до кримінальної відповідальності); причини віктимної поведінки (виконання певних професійних функцій; соціальна деформація особистості) тощо [273, с. 164-165].

На останок, приведемо позицію С.В. Анощенкової, яка до загальних ознак потерпілого у теорії кримінального права зараховує наступні:

- фізична природа потерпілого;
- сутнісна (соціально-правова) ознака потерпілого;
- характер шкоди, що заподіюється потерпілому, її реальність чи потенційність;
- юридичний факт, з яким пов'язана поява потерпілого;
- ставлення потерпілого до спричиненої йому шкоди [3, с. 64].

Тобто досить велика кількість груп ознак виділяється науковцями для забезпечення відповідної характеристики особи потерпілого. На нашу думку, слід визначити найбільш вагомі з них та виокремити відповідні віктимологічні групи.

Так, аналіз судово-слідчої практики [Додаток А] вказує на те, що найвищий рівень віктимності в досліджуваній категорії проваджень мають чоловіки (68%). Щодо вікового критерію, то особи віком до 14 років становлять 1% від загальної кількості потерпілих, від 14 до 18 років – 6%, від 18 до 30 років – 37%, 30-40 років – 19%, 40-50 років – 21%, від 50 років і старші – 16%.

Також на основі вивчення судово-слідчої практики [Додаток А] визначено окремі морально-психологічні властивості потерпілих, зокрема: схильність до вживання алкоголю є характерною для 18% осіб; схильність до вживання наркотичних засобів – 2%; наявність певних психічних відхилень – 3%. Виокремлено віктимогенні групи потерпілих.

З огляду на зазначені відомості, нам здається просто необхідно побудова віктимологічних груп потерпілих. Та все ж таки на початку приведемо групофікації інших науковців в розрізі нашого дослідження.

Так, Н.О. Кононенко з огляду на специфіку своєї роботи вирізняла наступні віктимогенні групи:

- учасники спортивно-масових заходів (гравці різних команд); уповноважені особи під час проведення спортивно-масових заходів (арбітри, представники спортивних федерацій);
- особи, що виконують охоронні функції (стюарди, охоронці, працівники правоохоронних органів); вболівальники [113, с. 64].

В цьому розрізі доречною вважаємо думку В.Ф. Кириченко, який наголошує на тому, що там, де немає людей, де ніхто не бачить злочинних дій, можуть бути ознаки інших злочинів, але не хуліганства [99, с. 7].

У свою чергу, М.М. Єфімов визначив, що характеристика потерпілого при вчиненні хуліганства пояснюється вибірковістю в діях злочинця, яка показує взаємозв'язок між особливостями особи його та потерпілого, а також наявністю і характером зв'язків та відносин між потерпілим і злочинцем. Науковець сформулював відповідні групи віктимогенних ситуацій в залежності від вказаного: 1) ситуації, в яких дії чи риси особи потерпілого носять провокаційний характер; 2) випадки, коли поведінка особи пов'язана з виникненням ситуації, що сприяє вчиненню хуліганства; 3) ситуації, в яких правомірна поведінка потерпілого є приводом для вчинення хуліганських дій [78, с. 517].

А вже К.В. Бахчев виокремив наступні віктимогенні групи у справах про хуліганство, вчинене неповнолітніми, зокрема:

- особи, поведінка яких мали провокаційний характер;
- особи, поведінка яких була нейтральною;
- особи, поведінка яких була сприяючою;
- особи, поведінка яких була протидіючою [19, с. 52].

Також слід навести позицію С.С. Герасимчука, який з огляду на проведене дослідження виділив віктимогенні групи потер-

пілих та осіб, які виконують обов'язки з охорони громадського порядку. Зокрема, I категорія: а) відпочиваючі в місцях загального користування; б) учасники спортивних чи культурно-масових заходів; в) представники неформальних угруповань; II категорія: а) особи, які здійснюють патрулювання (патрульні поліцейські, національні дружини); б) особи, які задіяні до охорони громадського порядку при проведенні спортивних чи культурно-масових заходів (стюарди, охоронці, працівники різних підрозділів поліції); в) особи, які припиняють хуліганські дії. З приводу I категорії слід наголосити на тому, що вона була в певній мірі відповідно досліджена в окремих класифікаціях вищезазначеними науковцями. В той час як II категорія є новою і її ніхто не розглядав. Тому охарактеризуємо ці віктимогенні групи [55, с. 52].

На основі вивчення судово-слідчої практики [Додаток А] виділено віктимогенні групи потерпілих в досліджуваній категорії кримінальних проваджень:

- 1) особи, які здійснюють охорону громадського порядку під час виборів (поліцейські, громадські активісти);
- 2) особи, поведінка яких сприяє виникненню ситуації для вчинення хуліганських дій (представники політичних сил, учасники передвиборчої агітації);
- 3) особи, які задіяні в масових заходах.

Стосовно осіб, які здійснюють охорону громадського порядку під час виборів (поліцейські, громадські активісти), слід наголосити на тому, що це найбільш віктимогенна група потерпілих від хуліганських дій під час виборчого процесу. Дана група характеризується рядом супутніх ознак: наявність форменого одягу, маршруту патрулювання, спеціальних засобів захисту. Тому дії хуліганів мають найбільш негативну характеристику в суді. Адже вони реально усвідомлювали щодо кого вчиняють кримінально карані дії.

У цьому розрізі ми поділяємо позицію О.Ю. Юрченка, який, розглядаючи віктимну поведінку та її роль у механізмі вчинення тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, виділяє такі види віктимної поведінки: 1) соціально схвалювана (позитивна) поведінка, яка виявляється в активній протидії злочинному посяганню; 2) нейтральна поведінка; 3) провокуюча. Провокуюча поведінка, наприклад, при вчиненні умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, у свою чергу, може поділятися на агресивну, аморальну та зухвалу. Найчастіше провокуюча поведінка не буває у «чистому вигляді» і переплітається з іншими видами [280, с. 8].

Так, 07.06.2014 року близько 22 год. 40 хв. гр. Ж. перебуваючи на вул. Щорса в с. В.Лучки, організував та прийняв активну участь у групових діях з невстановленими досудовим розслідуванням особами ромської народності у кількості 30 чоловік, при цьому усвідомлюючи суспільно-небезпечний та протиправний характер своїх дій, порушуючи встановлені правила поведінки у громадських місцях, при значному скупченні людей, користуючись нагодою вчинення групових дій щодо порушення громадського порядку, взяв попередньо заготовлені скляні пляшки об'ємом 0,5 літра із запалювальною сумішшю, виготовленою з нафтопродуктів, і підпалюючи попередньо вставлену в горловину пляшки тканину, кидав у натовп людей та працівників міліції, які прибули на місце події і, які намагалися перешкодити йому вчиняти хуліганські дії, а саме – оголосили вимогу про припинення протиправних дій та подальшого застосування ним спеціально пристосованих і заготовлених засобів, призначених для нанесення тілесних ушкоджень – скляних пляшок із запалювальною сумішшю. Однак обвинувачений гр. Ж. не бажаючи виконувати законні вимоги працівників міліції припинити хуліганські дії натовпу, очолюваного обвинуваченим, вчинив активну дію, а саме умисно кинув дві запалених скляних пляшки

із запалювальною сумішшю в натовп та в працівників поліції. При цьому одна з таких пляшок влучила в праву частину грудної клітини (в спецзасіб – бронежилет) старшого слідчого СВ Мукачівського МВ, яка при ударі розбилась, а запалююча суміш потрапила на формений одяг та частини тіла працівника міліції. Після вчинення вказаних протиправних дій гр. Ж. з місця події втік. У судовому засіданні обвинувачений гр. Ж. показав, що приблизно в червні 2014 року в с. В. Лучки мали відбутися вибори старости ромського поселення. В той час біля його будинку зібралися мешканці ромського поселення, частина з яких була проти обрання його племінника старостою поселення [230].

З приводу другої віктимогенної групи слід наголосити на тому, що особи, поведінка яких сприяє виникненню ситуації для вчинення хуліганських дій (представники політичних сил, учасники передвиборчої агітації) можуть виконувати різноманітні функції з огляду на специфіку своїх повноважень.

Так, 30 вересня 2012 року близько 12.15 год. гр. Б., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння неподалік зупинки громадського транспорту «Кінотеатр Мир», розташованої по вул. Енгельса, 54 в м. Черкаси, вчинив хуліганські дії, які грубо порушують громадський порядок, виражають явну неповагу до суспільства та за своїм змістом відзначаються особливою зухвалістю і виразились у тому, що він у вказаний час і місці, наблизився до агітаційного намету кандидата у депутати та після нетривалої розмови з агітаторами підійшов до бічної сторони намету і безпричинно став наносити удари кулаками по тканині, яка обтягувала каркас намету. Після того, як член агітаційної команди вийшла з намету та зробила йому усне зауваження, вимагаючи припинити порушення порядку, він повернувся до останньої і, грубо порушуючи громадський порядок, з мотивів явної неповаги до суспільства, умисно наніс їй два удари кулаком правої руки в область живота, чим завдав потерпілій фізичного болю

та повернувшись до намету став руками гнути його металевий каркас і зірвав з нього накриття з тканини, чим пошкодив намет, завдавши матеріальної шкоди на суму 150 грн., тобто своїми умисними діями тимчасово порушив нормальну діяльність представників громадськості, після чого з місця вчинення злочину зник [227].

Стосовно третьої групи (особи, які задіяні в масових заходах) слід вказати, що дана категорії досить розширена. Тому її потрібно розглядати через призму хуліганських дій.

Так, 17 січня 2010 року біля 01 год. ночі гр. Б. та гр. Н. на виборчій дільниці, розташованій в приміщенні клубу селі Волосівка Зборівського району, знаходячись в нетверезому стані, діючи групою, із мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжувалось особливою зухвалістю, намагаючись проникнути в закриті приміщення вибивали вхідні двері клубу, розбили скло вхідних дверей, проникли в коридор, в якому умисно розбили службовий телефон, на зауваження працівника міліції припинити хуліганські дії не реагували, а навпаки, вчинили опір старшому інженеру-програмісту УДАІ УМВС України, який знаходився в форменому одязі та виконував обов'язки по охороні громадського порядку. При цьому гр. Б. та гр. Н., нецензурно висловлювались в адресу працівника міліції, із хуліганських спонукань обірвали погон форменної куртки потерпілого та на вулиці села Волосівка, поблизу клубу умисно руками і ногами завдавали потерпілому удари в різні ділянки тіла, заподіявши йому струс головного мозку [225].

Констатуючи вищесказане, слід зазначити, що особа потерпілого в багатьох випадках є тією складовою, в зв'язку з якою вчиняються хуліганські дії. Розповсюдження агітаційних матеріалів, охорона виборчого процесу – все це може зумовлювати негативні реакції громадян аж до вчинення кримінального правопорушення.

Особа, яка вчинює кримінально каране діяння, є складовою багатьох характеристик: кримінально-правової, кримінологічної, криміналістичної та інших. В кожному випадку вона виконує відповідні функції, характерні для конкретної системи. В криміналістичному розрізі особа злочинця має значення як для початкового, так і для подальшого етапів розслідування. Так, якщо говорити про початок провадження, з огляду на особливості вчиненого діяння можливе висування певних версій щодо особи злочинця. А на подальшому, завдяки достатній інформації, відомості про особу злочинця можуть застосовуватись для більш ефективного проведення слідчих (розшукових) дій. В цьому розрізі, розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, також має певні особливості.

Говорячи про поняття особи злочинця доречним буде привести позицію інших вчених, які наголошують на тому, що дана категорія охоплює складний комплекс ознак, що його характеризують, в тому числі його моральний та духовний світ, взаємодію із соціальними та індивідуальними життєвими умовами, які певною мірою вплинули на вчинення злочину [223, с. 38]. В свою чергу, інші науковці акцентують увагу на тому, що злочинна поведінка зумовлена взаємодією особистості з соціальним середовищем. Політичні, соціально-економічні, духовні сторони суспільства здійснюють зовнішній вплив на формування механізму злочину, а психічні особливості формують механізм злочину з середини. Крім того, вони зазначають, що психологія організованої злочинності відрізняється спільністю злочинних цілей та інтересів. Адже злочинна група створюється з метою здійснення не одного єдиного злочину, а для постійної і довготривалої злочинної діяльності [21, с. 151].

А вже М.Т. Ведерников зазначає, що в розробці криміналістичної характеристики особи злочинця досить важко виділити інформацію, що має суто криміналістичне значення, адже

особа – єдине цілісне явище, всі сторони якого взаємопов'язані і взаємообумовлені. Автор вважає злочинцем людину, яка вчинила злочин унаслідок властивих їй психологічних особливостей, антигромадських поглядів, негативного відношення до етичних цінностей і вибору суспільно небезпечного шляху для задоволення своїх потреб або непрояву необхідної активності у запобіганні негативному результату [10, с. 16]. Тому даний елемент доречно розглядати через призму зазначених наук.

Цікавою є думка М.М. Демідова, який вказав на значущі психофізичні властивості та якості, мотиваційні установки, емоційні та раціональні сфери людської свідомості, що відбилися у слідах злочину в процесі підготовки, вчинення і приховання слідів злочину, а також у поведінці після вчинення злочину [63, с. 13]. В цьому ракурсі доречною є теза А.Ф. Волинського з приводу того, що в коло обставин, що підлягають доведенню у будь-якому кримінальному провадженні, входять відомості про особу злочинця, а тому включаються в орбіту кримінального процесу. Чи не вивчивши глибоко особистість яка притягається до кримінальної відповідальності, не можна правильно вирішити такі кримінально-процесуальні питання, як обрання відносно підозрюваного запобіжного заходу, дотримання прав і законних інтересів його як учасника слідчих (розшукових) дій, забезпечення повноти і об'єктивності розслідування. Автор наголошує на тому, що дані про особу можуть мати важливе значення при оцінці доказів. У разі недостатньо повного, всебічного і об'єктивного вивчення особистості обвинуваченого прокурор і суд вправі повернути справу на додаткове розслідування [135, с. 204].

У свою чергу, А.Ф. Зелінський сформулював особу злочинця як людину, яка винна у вчиненні злочину, яка вчинила одне чи декілька умисних, цілеспрямованих, передбачених законом про кримінальну відповідальність дій, щодо реалізації загального для неї мотиву [88, с. 22-23]. Інші вчені в свою чергу наголошують

на тому, що не можна називати злочинцем особу й характеризувати її як особу злочинця до того, як у визначеному законом порядку не буде встановлено вчинення нею злочину. Але сукупність соціально типових ознак, що відрізняють особу злочинця від інших типів особи, не виникає в один момент, після чи під час учинення злочину, тим більше після вироку суду. Ці ознаки накопичуються поступово, тривалий час, коли кількісні показники негативних рис перетворюються в нові негативні якості, що набувають суспільної небезпечності, зумовлюють криміногенну мотивацію й у певний момент реалізуються у вчиненні злочину. Отже, риси та ознаки особи злочинця з'являються задовго до того, як вони, зрештою, реалізуються в учиненні злочину. Так само ці риси не зникають в один момент після відбуття покарання. Має пройти певний, нерідко тривалий час, коли ознаки особи злочинця зміняться в соціально прийнятному напрямі й втратять свою соціальну типовість особи злочинця [150, с. 239-240].

В кримінально-правовому розрізі доречною є думка М.І. Хавронюка, який наступним чином дає визначення суб'єкта злочину як одного з елементів складу злочину без якого не може наставати кримінальна відповідальність. Суб'єкту злочину притаманні наступні ознаки: він є фізичною особою, тобто людиною; є осудною, себто здатною під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними; досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність [176, с. 67].

Крім того, наприклад, І.М. Даньшин наводить ряд елементів, які, на думку автора, включає особа злочинця, зокрема: соціально-демографічні ознаки (відомості про стать, вік, рівень освіти, рід занять, стаж роботи, сімейний стан, місце проживання, інші дані про соціальний статус особи); особистісно-рольові властивості (соціальні позиції, рольові особливості тощо); соціально-психологічні якості (особливості особи, які сформувалися на базі її психічних станів і процесів у ході власного

соціального досвіду; спрямованість особистості, мотиваційна сфера, потреби, установки, інтереси тощо); риси правової й моральної свідомості; кримінально-правові ознаки (спрямованість злочинної поведінки суб'єкта на конкретні суспільні відносини, узяті під охорону законом; ступінь і характер суспільної небезпечності вчиненого злочину; способи, обрані для досягнення злочинної мети; мотив, яким керувався суб'єкт злочину; ставлення винного до вчиненого) [143, с. 37-40].

Зі свого боку, К.Є. Ігошев акцентує увагу на тому, що в досліджуваному понятті поєднується складний комплекс негативних властивостей, якостей, станів, їх структури і співвідношення, соціальні і психологічні характеристики, які в сполученні з конкретними об'єктивними обставинами зумовляють вибір злочинного варіанта поведінки [92, с. 20]. Тому, як зазначає М.А. Селіванов, характеристика особи злочинця повинна включати наступні відомості:

- а) соціальні – соціальний стан, освіта, національність, сімейний стан, професія і т.д.;
- б) психологічні – світогляд (світосприйняття), переконання, знання, навички, звички, емоції, почуття, темперамент і т.д.;
- в) біологічні – стать, вік, особливі прикмети, фізичні дані: сила, зріст, вага та деякі інші [216, с. 132].

А вже В.В. Логінова класифікує відомості про особу злочинця за такими категоріями:

- 1) біографічні дані: прізвище, ім'я, по-батькові; дата та місце народження; національність, громадянство, місце проживання, освіта, спеціальність, стаж роботи; сімейний стан, склад родини; попередня судимість;
- 2) дані про матеріальний стан: загальний дохід і житлові умови сім'ї (для неповнолітніх) тощо; відомості про стан здоров'я й психологічні особливості: загальний стан здоров'я; фізичні вади; наявність стійкої хвороби, групи інва-

лідності; дані про характер, темперамент, вольові та емоційні властивості;

- 3) суспільно-виробнича характеристика: термін роботи або навчання в певному місці; ставлення до такої діяльності, товаришів по роботі (навчанню); участь у громадському житті; наявність дисциплінарних або громадських стягнень та заохочень;
- 4) суспільно-політична характеристика: членство у політичній партії, молодіжній, громадській організації; участь у виборчих кампаніях, збройних конфліктах; наявність нагород та почесних звань;
- 5) суспільно-побутова характеристика: взаємовідносини в родині; спосіб життя й коло знайомих; вживання алкоголю; відносини із сусідами; участь у громадській роботі за місцем проживання; наявність адміністративних або громадських стягнень;
- б) ставлення до скоєного та поведінка в ході слідства; ціннісні орієнтири особистості; мотиви та мета скоєння злочину; наявність сп'яніння при вчиненні злочину тощо [158, с. 116-118].

Інші вчені схему цієї структури вбачають таким чином: демографічні, біологічні ознаки, моральні (світогляд, інтереси, хобі та ін.), соціальні (трудова, сімейно-побутова) та інші психологічні ознаки [156, с. 47].

У свою чергу, В.О. Образцов визначає наступні риси, якими характеризується особа злочинця: безпосередні незмінні ознаки біологічного походження; соціально – обумовлені ознаки, які можуть змінюватися. При цьому, зміни можуть бути пов'язані із впливом на даного суб'єкта зовні (травми, каліцтва), а також можуть виходити як від нього (зміна зовнішності), так й проти його бажання, під впливом соціальної сфери та інших умов [133, с. 41].

Ми підтримуємо позицію М.М. Єфімова, який наголошує на тому, що відомості про особу, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння, передбачене ст. 296 КК України, складаються з наступних властивостей: 1) біологічні та фізичні; 2) соціально-демографічні; 3) моральні; 4) психологічні [76, с. 47].

Крім того, слід зазначити, що злочинці можуть класифікуватися за будь-якою демографічною ознакою (стать, вік), ознакою їх формування, соціального розвитку (освіта, спеціальність, зайнятість працею, іншими справами), соціального статусу, ролі (рід занять, сімейний стан, житлові умови, належність до соціальних груп), за безпосередніми ознаками спрямованості (потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, діяльнісні вияви). Підставою класифікації осіб, які вчинили злочини, можуть бути психофізіологічні особливості, показники фізичного або психічного здоров'я, переважання індивідуальних психологічних рис (характеру, елементів вольової та емоційної сфер). Безперечно, класифікацію особи злочинця кожна проводить за будь-якою кримінально-правовою ознакою, у тому числі за об'єктом і способом посягання, мотивом учинення тощо. За кожною з названих ознак, що є підставою класифікації, осіб, які вчинили злочини, можна поділити на відповідні групи (класи) [150, с. 266].

Також доречно привести для прикладу класифікацію В.А. Жванкова, який психологічну структуру особи злочинця розкрив як складову чотирьох підструктур: спрямованість особи (потяги, бажання, інтереси, ідеали, світогляд, переконання), що формується у процесі виховання; досвід (знання, вміння, навички і звички, набуті особистим досвідом, навчанням, але вже з помітним впливом біологічних якостей особи); охоплює індивідуальні особливості окремих психічних процесів як форм відображення, це – емоції, відчуття, мислення, сприйняття, увага, почуття, воля, пам'ять; біологічно обумовлена, що поєднує темперамент особи, її статеві і вікові якості, а також патологічні зміни [82, с. 128-129].

Стосовно окремих характеристик хулігана, який вчиняє означені дії під час виборчого процесу в Україні, визначимо наступне. Фізичні та біологічні властивості особи злочинця, що вчинила хуліганство, має значення на початковому етапі розслідування у слідчій ситуації, коли особа зникла з місця події. Саме в даний момент на перший план виходять такі відомості: ознаки зовнішності та одягу злочинця; його функціональні ознаки (хода, міміка, жести тощо); тембр голосу та ін. Однак не завжди можна визначити залежність між певними фізичними (наприклад, статуєю) або біологічними (наприклад, голосом) властивостями та особою, яка вчинює злочини зазначеної категорії. Дійсно, іноді злочинцю для вчинення хуліганства потрібно мати відповідну фізичну силу (наприклад, при нанесенні тілесних ушкоджень або знищення майна в кафе) чи володіти певними біологічними ознаками. Разом з тим однозначно назвати дані ознаки постійними не можна [77, с. 221].

У свою чергу, А.О. Крикунов акцентує увагу з приводу того, що у випадках вчинення хуліганства неповнолітнім, варто з'ясувати: його найближче оточення; обстановку в сім'ї й у колективі, де він навчається або працює; які обставини вплинули на його негативне виховання; чи немає в нього ознак розумової відсталості; чи міг він цілком усвідомити значення своїх дій і керувати ними. Якщо хуліганство вчинене групою осіб, то встановлюються ступінь її організованості, наявність лідера, роль кожного з учасників, стосунки між ними; з'ясовується, які підготовчі дії були розпочаті учасниками злочину [124, с. 14].

На підставі аналізу кримінальних проваджень [Додаток А] з'ясовано, що хуліганство під час виборчого процесу в Україні вчиняють переважно осудні особи чоловічої статі (98%). Також було встановлено, що на момент учинення хуліганських дій злочинці перебували у віці до 14 років – 1%, 14-18 років – 3%, 18-30 років – 45%, 30-40 років – 26%, 40-50 років – 17%, 50 років і старші – 8%.

Крім того, було визначено [Додаток А], що рівень освіти хуліганів відзначається такими характеристиками: середню освіту має 12 % осіб, середню спеціальну – 14 %, базову вищу – 51 %, вищу – 22 %, іншу – 1 %. В переважній більшості випадків злочинці є місцевими жителями (78 %).

На підставі аналізу кримінальних проваджень [Додаток А] з'ясовано, що особи без постійного місця роботи вчиняють 45 % правопорушень, учні (студенти) – 24 %, працюючі – 31 %.

Аналіз судово-слідчої практики [Додаток А] вказує на те, що особи, які вчинили хуліганство під час виборчого процесу в Україні, були раніше засудженими в 11 % від загальної кількості, з них 3 % відбували покарання за вчинення кримінально караного діяння, передбаченого ст. 296 КК України.

Доречним буде навести позицію М.І. Єнікеєва, який визначає ряд злочинних типів наступним чином:

1. За ступенем соціальної дезадаптації виділено два типи особистості злочинця: антисоціальний тип (особи, які неодноразово скоїли злочини на основі стійкої антисоціальної спрямованості, – тип «злісного» злочинця); асоціальний тип (особи, які вперше скоїли злочин на основі загальної асоціальної спрямованості, – несоціалізований, «менш злісний» тип злочинця).

2. За психорегуляційною підставою було виокремлено тип особистості злочинця, який характеризується дефектами психічної саморегуляції (особи, які скоїли злочин вперше і в результаті випадкового збігу обставин; досконалий злочин суперечить загальному типу поведінки даної особистості, випадковий для неї, пов'язано з окремими дефектами саморегуляції. Це особи, які не зуміли протистояти криміногенній ситуації; їх особистісною особливістю є низький рівень самоконтролю, ситуативна зумовленість поведінки).

3. За змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості особистості: а) злочинці з антисоціальною корисливою спрямованістю

(корисливо-господарська підгрупа злочинців: злодії, шахраї); б) злочинці з антисоціальною корисливо-насильницькою спрямованістю (особи з корисливими посяганнями, поєднаними з насильством над особистістю); в) злочинці з антигуманною, агресивною спрямованістю (особи із вкрай зневажливим ставленням до життя, здоров'я і особистої гідності інших людей) [70, с. 53-55].

Визначено на основі вивчення судово-слідчої практики [Додаток А], що 67 % осіб не перебували на момент вчинення злочину у шлюбі. 13 % осіб, засуджених за досліджуваний вид хуліганства, вчинили його у стані сп'яніння.

Констатуючи вищенаведене слід зазначити, що ймовірний портрет хулігана: це осудні особи чоловічої статі, віком від 18-30 років, які не працюють і не навчаються, є місцевими мешканцями та мають базову вищу освіту. Крім того, вони не мають постійного місця проживання та можуть бути раніше засудженими. Під час учинення хуліганства іноді перебувають у стані алкогольного сп'яніння [264, с. 142].

Слід зазначити, що останнім часом збільшується кількість радикальних угруповань, які за винагороду здійснюють політичні замовлення окремих політичних партій. Діяльність означених угруповань впливає на авторитет лідерів передвиборчої кампанії, а також направлена на їх залякування. Тому вважаємо доречним розглянути злочинну групу як досить ймовірного суб'єкта вчинення досліджуваного кримінального правопорушення.

Ми підтримуємо позицію С. Єфремова, який під організованою злочинністю розуміє систему злочинів, вчинених на певній території за певний період у межах організованої злочинної діяльності злочинних організацій або організованих груп – стійких злочинних об'єднань, створюваних особами з метою задоволення протиправним шляхом своїх корисливих чи інших інтересів [81, с. 91]. Бути злочинцем, про що наголошують вчені, стає економічно

вигідним, а отже, злочинність стає елементом способу життя певної частини населення. Організована злочинність максимально використовує цю ситуацію, вбирає в себе всі інші види злочинності й реорганізує їх для одержання надприбутків. Водночас вона розширює відтворення злочинності, впливаючи на масову свідомість і поширюючи, як стверджують американські кримінологи, так звану гангстерську культуру, тобто сприйняття злочинності як нормального й неминучого явища [1, с. 256]. Основною особливістю злочинних груп є їх структура, що варіюється в залежності від конкретного складу злочинів, які вона здебільшого вчинює.

Зокрема, Є.В. Горенська елементами структури злочинної групи виокремлює такі:

- організатор (організатори) та помічники організатора;
- керівники підрозділів, розвідка і контррозвідка та технічне забезпечення;
- виконавці, охорона керівного ядра та ін. [59, с. 275].

Поряд із цим важливим й найбільш складним питанням, яке потрібно вирішити в ході оперативної розробки й досудового розслідування злочинів, що вчинюються злочинними групами, є виявлення і встановлення лідера (організатора) та інших його учасників, а також доказування його ролі. Значна кількість слідів, що відбивають властивості особи злочинця, відкриває широкі можливості для її встановлення. Найбільшу цінність являють ті сліди, які дозволяють ідентифікувати особу, що вчинила злочин. Арсенал даних слідів у міру розвитку науки весь час поповнюється [14, с. 37].

У свою чергу, Л.І. Аркуша відмічає, що у кожній злочинній групі, яка складається з кількох десятків активних учасників, найчастіше можна виділити кілька структурних ланок різного рівня:

- на нижньому рівні – виконавські ланки;
- на середньому рівні – організаційно-контрольні ланки і групи безпеки;

- на верхньому рівні – керівні ланки (група лідерів, елітарна група) [11, с. 39].

З огляду на діяльність конкретних членів певної злочинної групи з'являються нові види слідів (мікросліди, одорологічні, звукові сліди та ін.), які необхідно збирати під час розслідування злочинів. Їх дослідження надає певні можливості в установленні тих чи інших фактів. Доречною є думка Р.С. Белкіна, який акцентує увагу на тому, що останнім часом трактування слідів-відображень втрачає свій універсальний характер. Нею не охоплюються, наприклад, сліди запису, сліди змін внутрішньої структури або властивостей відображуючого об'єкта, сліди усної мови, яка відобразилась у фонозаписі. Усі ці сліди матеріальні за своєю природою, як і ті сліди, за якими встановлюється виконавець чи автор документа, та ін. Але відображають вони не просторову форму об'єкта, а інші його властивості або форму руху [22, с. 61].

Ми повністю підтримуємо думку, стосовно того, що науковці виділяють блоки злочинних груп, які різні за назвою, але мають єдині функції. На основі свого дослідження автор визначив наступні ланки в її структурі:

- лідери (організатори) організованих груп чи злочинних організацій;
- аналітичний блок (радники і консультанти);
- блок безпеки (розвідка і контррозвідка);
- блок прикриття (захисту), що складається із корумпованих чиновників і представників правоохоронних органів, а також з адвокатів, які обслуговують злочинні групи, та утримувача єдиної «каси»;
- активні члени: бойовики, безпосередні виконавці, охоронці, навідники та інші [254, с. 48-49].

На основі дослідження матеріалів судово-слідчої практики, було встановлено, що типову структуру злочинного об'єднання,

що вчинює хуліганство під час виборчого процесу в Україні складають наступні категорії осіб:

- 1) організатор;
- 2) координатори (оголошують відповідний час та місце зібрання груп через соцмережі (Facebook), чати (Viber, WhatsApp, Telegram), мобільним зв'язком);
- 3) масовка – особи з плакатами, атрибутикою різних партій (пенсіонери, студенти);
- 4) особи, які відповідають за атрибутику (виготовлення, зберігання, доставку);
- 5) особи, які компрометують конфліктні ситуації під час певного заходу;
- 6) активні учасники (можуть діяти на постійній або періодичній основі);
- 7) бойові групи (можуть бути направлені на захоплення будівель, атаки на поліцейських);
- 8) групи осіб швидкого реагування (для вчинення насильницьких дій, пошкодження певних об'єктів);
- 9) особи, які фіксують проведення відповідної акції на відеокамери;
- 10) блогери, які розповсюджують відео матеріали через відповідні ресурси;
- 11) редактори;
- 12) працівники державних органів, які сприяють або умисно не перешкоджають діяльності злочинних груп.

У той же час необхідно відмітити, що діяльність лідера злочинної групи є найбільш суспільно небезпечною. Оцінюючи ступінь суспільної небезпечності і характеризуючи кожного учасника групи, законодавець виділяє організатора як найбільш небезпечного члена групи, який вносить у злочинні дії співучасників стійкість та організованість [256, с. 56-57]. Зі свого боку, В.М. Биков акцентує увагу на тому, що суб'єктивний фактор полягає у тому,

що особа, яка висувається в лідери, володіє такими особистими якостями, які необхідні для здійснення функцій лідера в злочинній групі. Вона найбільш активна, енергійна, рішуча, наділена високим інтелектом, життєвим, у тому числі й злочинним досвідом [30, с. 37].

Доречною є думка В.В. Гевка про те, що одним із найважливіших чинників досягнення завдань кримінального судочинства є забезпечення умов реалізації своїх процесуальних прав суб'єктами кримінального провадження. Проте створення необхідної як правової, так і дієвої з практичного погляду системи гарантій для вирішення цього питання є завданням не із простих. Воно ускладнено тим, що вказана діяльність розгортається навколо вчиненого злочину, що за визначенням тягне за собою посткримінальні загрози. Цілком природно, що особи, причетні до вчинення злочину, будуть намагатись впливати на процес усіма, доступними їм засобами, щоб уникнути відповідальності. Причому арсенал цих засобів часто є далеким від правового. Типовими об'єктами «впливу» у цьому випадку будуть ті особи, процесуальна діяльність яких загрожує особам, які причетні до вчинення злочину, потенційним розкриттям злочину, швидким, повним і всебічним розслідуванням та об'єктивним розглядом у суді [53, с. 172].

Ми підтримуємо позицію М.І. Ковальова, який тлумачив поняття організатора злочинної групи наступним чином: організаторами є особи, які створили та очолювали злочинне угруповання, розробляли плани злочинної діяльності, а також керували вчиненням окремих злочинів. До організаторів конкретних злочинів автор відносить осіб, які:

- а) організували злочин, тобто не тільки схилили інших осіб до вчинення злочину, але й самі безпосередньо брали участь у їх вчиненні;
- б) керували вчиненням злочину, незалежно від того, брали вони особисту участь у фізичному виконанні складу зло-

чину чи лише вчиняли дії, що сприяли успіху злочинної діяльності [100, с. 125].

Підводячи підсумок, зазначимо, що діяльність злочинних груп під час виборчого процесу в Україні дестабілізуюче впливає на ситуацію в державі. Тому завданнями правоохоронних органів є виявлення таких об'єднань та припинення їх злочинної діяльності у відповідності з чинним законодавством.

Висновки до розділу 1

На підставі узагальнення матеріалів кримінальних проваджень визначено, що при вчиненні вказаних суспільно-небезпечних діянь має місце повноструктурний склад злочину, адже в більшості випадків (65 %) наявні елементи підготовки та приховування. Зокрема, підготовка до вчинення злочину мала місце у 83 % від їх загальної кількості.

Серед заходів підготовки слід виділити наступні: а) складання плану вчинення хуліганства – 32%; б) вибір об'єкта злочинного посягання (білборди, місця розташування партій) – 64%; в) визначення співучасників правопорушення – 37%; г) підбір засобів та знарядь вчинення хуліганства (фарба, піротехнічні засоби, засоби для нанесення тілесних пошкоджень) – 54%; д) поділ ролей між співучасниками – 23%. Систематизовано способи вчинення досліджуваного виду хуліганства.

Наголошено на способах приховування кримінального правопорушення: а) знищення відеокамер зовнішнього спостереження за певний час до вчинення діяння – 19%; б) вчинення хуліганських дій в нічний час – 24%; в) надання неправдивих показань у разі викриття, у тому числі висунення алібі – 61%; г) відмова від дачі показань – 47%; д) застосування корумпованих зв'язків в державних органах – 7%; е) тиск на сумлінних учасників процесу – 29%.

Встановлено кореляційні зв'язки між предметом злочинного посягання та злочинцем. Під час пошкодження фарбою чи іншими матеріалами сітілайтів, стендів, білбордів хуліган був з символікою певної партії (27%), перебував у стані сп'яніння (12%), раніше притягувався до кримінальної відповідальності (24%).

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень дозволив визначити місця вчинення досліджуваного виду хуліганства будуть такі. Встановлено, що показник вчинення кримінального караного діяння відповідно до пори року є різним. Зокрема, влітку дане правопорушення вчинюється у 12% випадків; восени – 35%; взимку – 15%; навесні – 38%. Вказане зумовлене сезонністю проведення виборчих кампаній різного рівня.

Встановлено, що відповідно до часу доби вчинення хуліганських дій характеризується наступним чином: вранці вчинюється – 12% випадків; вдень – 37%; ввечері – 27%, вночі – 24%. Відповідно до критерію дня тижня досліджувані дії вчинювалися наступним чином: у будні дні – 39% випадків, у вихідні – 61%.

Акцентовано увагу на типових умовах учинення кримінально каранних діянь: а) наявність відповідної атрибутики політичних сил (для пошкодження або, навпаки, для демонстрації); б) відсутність поблизу постів поліції, представників громадськості; в) проведенням масових зборів (передвиборчої агітації, безпосереднього голосування).

Виявлено зв'язки між часом, місцем і умовами вчинення хуліганства, а також місцем проживання злочинця. Зокрема, з 24 до 6 години найчастіше хуліганські дії вчинюються на проїжджій частині за умови відсутності постів поліції (67%); з 12 до 18 години хуліганські дії вчинюються на виборчих дільницях (31%), а також державних установах (12%); з 6 до 12 години – в місцях загального користування (парках, скверах) за відсутності поблизу постів поліції, представників громадськості – 39%. Місце хуліганських дій знаходилось у районі проживання злочинців у 76% випадків.

Дослідження судово-слідчої практики надало змогу встановити, що сліди хуліганських дій у 73 % випадків виявлялися на місці їх вчинення. Поза місцем вчинення дані сліди утворювалися внаслідок підготовчих дій хулігана, приховування доказів своєї причетності до кримінально караного діяння.

Наголошено на великій кількості особистісних джерел інформації – показань свідків й очевидців хуліганських дій. Найчастіше на місцях вчинення досліджуваного правопорушення виявлялися: сліди рук – 27 %; сліди піротехнічних засобів – 12 %; сліди холодної зброї та спеціально пристосованих знарядь для нанесення тілесних ушкоджень – 23 %.

Аналіз судово-слідчої практики вказує на те, що найвищий рівень віктимності в досліджуваній категорії проваджень мають чоловіки (68 %). Щодо вікового критерію, то особи віком до 14 років становлять 1 % від загальної кількості потерпілих, від 14 до 18 років – 6 %, від 18 до 30 років – 37 %, 30-40 років – 19 %, 40-50 років – 21 %, від 50 років і старші – 16 %.

Визначено окремі морально-психологічні властивості потерпілих, зокрема: схильність до вживання алкоголю є характерною для 18 % осіб; схильність до вживання наркотичних засобів – 2 %; наявність певних психічних відхилень – 3 %. Виокремлено віктимогенні групи потерпілих.

На підставі аналізу кримінальних проваджень з'ясовано, що хуліганство під час виборчого процесу в Україні вчиняють переважно осудні особи чоловічої статі (98 %). Встановлено, що на момент учинення хуліганських дій злочинці перебували у віці до 14 років – 1 %, 14-18 років – 3 %, 18-30 років – 45 %, 30-40 років – 26 %, 40-50 років – 17 %, 50 років і старші – 8 %.

Наголошено, що рівень освіти хуліганів відзначається такими характеристиками: середню освіту має 12 % осіб, середню спеціальну – 14 %, базову вищу – 51 %, вищу – 22 %, іншу – 1 %. В переважній більшості випадків злочинці є місцевими жителями (78 %).

Аргументовано, що особи без постійного місця роботи вчиняють 45 % правопорушень, учні (студенти) – 24 %, працюючі – 31 %. Аналіз судово-слідчої практики вказує на те, що особи, які вчинили хуліганство під час виборчого процесу в Україні, були раніше засудженими в 11 % від загальної кількості, з них 3 % відбували покарання за вчинення кримінально караного діяння, передбаченого ст. 296 КК України.

Визначено, що 67 % осіб не перебували на момент вчинення злочину у шлюбі. 13 % осіб, засуджених за досліджуваний вид хуліганства, вчинили його у стані сп'яніння.

Наголошується на тому, що останнім часом збільшується кількість радикальних угруповань, які за винагороду здійснюють політичні замовлення окремих політичних партій. Діяльність означених угруповань впливає на авторитет лідерів передвиборчої кампанії, а також направлена на їх залякування.

Встановлено, що типову структуру злочинного об'єднання, що вчинює хуліганство під час виборчого процесу в Україні складають наступні категорії осіб: 1) організатор; 2) координатори (оголошують відповідний час та місце зібрання груп через соцмережі (Facebook), чати (Viber, WhatsApp, Telegram), мобільним зв'язком); 3) масовка – особи з плакатами, атрибутикою різних партій (пенсіонери, студенти); 4) особи, які відповідають за атрибутику (виготовлення, зберігання, доставку); 5) особи, які компрометують конфліктні ситуації під час певного заходу; 6) активні учасники (можуть діяти на постійній або періодичній основі); 7) бойові групи (можуть бути направлені на захоплення будівель, атаки на поліцейських); 8) групи осіб швидкого реагування (для вчинення насильницьких дій, пошкодження певних об'єктів); 9) особи, які фіксують проведення відповідної акції на відеокамери; 10) блогери, які розповсюджують відео матеріали через відповідні ресурси; 11) редактори; 11) редактори; 12) працівники державних органів, які сприяють або умисно не перешкоджають діяльності злочинних груп.

РОЗДІЛ 2

Початковий етап розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні

2.1. Аналіз первинної інформації та обставин, що підлягають встановленню в досліджуваній категорії кримінальних проваджень

Розслідування кримінальних правопорушень потребує швидкого та ефективного реагування на повідомлення про їх вчинення працівниками правоохоронних органів. У тих випадках, коли суспільно-небезпечні діяння скоюються на відкритих місцевостях або в людних приміщеннях важливим є своєчасний виїзд на місце події для забезпечення вилучення доказової інформації з матеріальних джерел. Вчинення хуліганських дій під час виборчого процесу в Україні якраз й характеризується визначеними особливостями. Тому відповідний аналіз первинної інформації, послідовні дії на початковому етапі розслідування забезпечать максимально якісну доказову базу в кримінальному провадженні для направлення його до суду з обвинувальним актом.

Загалом, безпосередніми завданнями стадії початкового етапу розслідування, як доречно вказує Є.Г. Коваленко, є швидке встановлення наявності або відсутності достатніх даних, що вказують на ознаки злочину, а також обставин, що виключають кримінальне провадження, у зв'язку з чим вся робота на цій

стадії спрямовується на збирання фактичних даних, які в подальшому має бути визнано достатніми для прийняття рішення по справі [101, с. 225]. В свою чергу, Б.В. Щур наголошує на тому те, що одним із шляхів підвищення ефективності розслідування злочинів є впровадження в криміналістичну практику алгоритмізованих методик, які охоплюють програму застосування науково-технічних засобів. Зміст таких методик визначається криміналістичним алгоритмом, який у загальному становить засновану на законі систему послідовно виконуваних обов'язкових і рекомендаційних приписів, спрямованих на ефективне вирішення завдань у сфері боротьби зі злочинністю [279, с. 240]. Саме тому ми й визначаємо обставини, що підлягають встановленню, а в подальшому – типові слідчі ситуації розслідування та алгоритми дій працівників поліції відповідно до кожної з них.

Адже вчинення будь-якого кримінального правопорушення вимагає від працівників правоохоронних органів ретельного планування розслідування. В той же час, зазначений аспект повинен забезпечуватись чітким визначенням обставин, що підлягають доказуванню, бо кожний злочин, на думку В.П. Бахіна, індивідуальний за мотивами та цілями, обставинами та умовами його вчинення, особливостями особистостей його учасників, їх поведінкою і т.д. [17, с. 5].

В зв'язку з зазначеним зупинимося на плануванні розслідування. Його систему планування Р.С. Белкін визначає через сукупність наступних складових:

- 1) аналіз вихідної інформації;
- 2) висування версій та визначення завдань розслідування;
- 3) визначення шляхів та способів виконання поставлених завдань;
- 4) складання письмового плану та іншої документації з планування розслідування; контроль виконання та корегування плану розслідування [24].

Ми підтримуємо позицію О.Н. Колісниченка, який вказує, що за змістом планування – це пізнавальний процес, який має на меті виявити всі необхідні обставини події, що розслідується, встановити істину в справі. Розкриття кожного злочину породжує необхідність розв'язання не тільки загальних завдань, які очевидні з вимог кримінально-процесуального закону і певної кримінально-правової кваліфікації, а й конкретних, що визначаються характером і обсягом інформації, наявної до початку розслідування і на окремих його етапах [106, с. 178].

Дещо по іншому визначають цю категорію окремі науковці – як визначення шляхів розкриття злочинів, окреслення обставин, які підлягають з'ясуванню, а також встановлення найдоцільніших строків проведення необхідних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів [175, с. 25]. Поділяючи їх позиції, ми вважаємо планування необхідною складовою початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні.

Стосовно теорія доказів слід зазначити, що більшість науковців вважають її частиною науки кримінального процесу, а саме тією частиною, яка вивчає процес доказування під час досудового розслідування та розгляду справи у суді. Зокрема, С.М. Стахівський акцентує увагу на тому, що метою кримінально-процесуального доказування є встановлення об'єктивної істини, а її досягнення можливе лише тоді, коли під час провадження у справі з достатньою повнотою і достовірністю будуть встановлені усі факти і обставини, які мають значення для правильного її вирішення. Сукупність таких фактів і обставин утворюють предмет доказування у кримінальному провадженні [236, с. 18].

Кримінальне процесуальне доказування у кримінальному провадженні здійснюється за допомогою пізнання. За своєю гносеологічною суттю кримінальне процесуальне доказування являє собою різновид людського пізнання дійсності. Воно

не є науковим у тому розумінні, що не ставить собі за мету пізнання закономірностей розвитку природи й суспільства, але у плані встановлення окремих фактів, явищ дійсності воно має багато спільного з науковим пізнанням. У кримінальному процесуальному доказуванні як пізнавальній діяльності застосовуються (звичайно, з урахуванням його специфіки) усі закони і категорії діалектичної і формальної логіки. Ця специфіка зумовлена передусім об'єктом, завданням і засобами пізнання, колом його суб'єктів, процесуальними строками і процесуальною формою [172, с. 115-116].

Планування розслідування та доказування вини певної особи повинно бути чітко організоване відповідно до особливостей конкретного кримінального провадження. Зокрема, Р.С. Белкін зазначає, що організація розслідування – це збірне поняття, що характеризує різні рівні організації діяльності з розкриття, розслідування злочинів і запобігання їм. Воно містить чотири рівні:

1. Перший, вищий рівень організації розслідування, – це система заходів, що забезпечують ефективність функціонування елементів системи і досягнення цілей. Єдність системи обумовлена єдністю цілей, процесуальних і криміналістичних основ функціонування її елементів. Об'єктом першого рівня організації розслідування є розслідування злочинів, як специфічна форма діяльності всіх компетентних органів держави, тобто органів дізнання і досудового слідства.

2. Другий рівень організації розслідування – управлінський. Це комплекс заходів, що забезпечують оптимальну структуру органів розслідування, рівень управління ними, ефективність їхньої діяльності й удосконалювання її засобів і методів. Організація розслідування в цьому випадку виступає як основна функція одного відомства.

3. Третій рівень, методичний, – це організація розслідування конкретного злочину; комплекс заходів з метою створення

оптимальних умов для визначення і застосування найбільш ефективних і доцільних у певній слідчій ситуації рекомендацій криміналістичної методики.

4. Четвертий рівень організації розслідування – тактичний. Це організація проведення окремих слідчих дій чи організаційно-технічних заходів у межах конкретного акту розслідування; комплекс заходів, що забезпечують вибір і застосування у певній слідчій ситуації найбільш ефективних і доцільних техніко-криміналістичних засобів і тактичних прийомів для досягнення цілей слідчої дії чи заходу [25, с. 147-148].

На початковому етапі розслідування кримінального правопорушення повинно вирішуватись ряд завдань, серед яких В.В. Тищенко визначає наступні:

- виявлення і фіксація доказової інформації щодо злочину, який розслідується по «гарячих слідах»;
- вжиття заходів для запобігання втраті доказової інформації, що міститься в слідах, документах, інших об'єктах, її своєчасне виявлення та фіксація;
- з'ясування й оцінка сформованої після порушення кримінальної справи слідчої ситуації;
- виявлення джерел інформації про розслідуваний злочин;
- визначення напряму розслідування і розробка плану розслідування;
- обрання форми і методів взаємодії з органами і службами, що здійснюють оперативно-розшукову роботу;
- пошук і одержання інформації про механізм і обстановку вчиненого злочину;
- збирання і вивчення відомостей про особу потерпілого;
- пошук, одержання й аналіз інформації про осіб, що вчинили злочин, їхній розшук та затримання [244, с. 137].

Відповідно до п. 1.2. Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України

заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії визначено, що «Джерелом інформації про вчинення кримінальних правопорушень та інших подій, що надходить до органу внутрішніх справ, уповноваженого розпочати досудове розслідування, є: повідомлення будь-яких осіб та самостійно виявлені слідчих або іншою службовою особою органів внутрішніх справ з будь-якого джерела обставини кримінальних правопорушень; повідомлення будь-яких осіб, які затримали підозрювану особу на місці вчинення правопорушення» [196].

На основі дослідження судово-слідчої практики [Додаток А] визначено джерела, що стали підставою для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань за фактом учинення хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, зокрема:

- а) заяви, листи і повідомлення, що надійшли від громадян (44 %);
- б) повідомлення (рапорти) працівників правоохоронних органів після припинення хуліганських дій (26 %);
- в) повідомлення працівників інших установ й організацій (22 %);
- г) матеріали розслідування, виділені з інших кримінальних проваджень (6 %);
- д) матеріали, отримані під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій та розшукових заходів (1 %).

На думку окремих науковців, під час вирішення конкретних практичних завдань кримінального провадження вказана діяльність виражається в: 1) фіксації ходу і результатів проведення процесуальних, слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій; 2) виявленні, фіксації, збиранні, дослідженні слідів злочину; 3) веденні систем кримінальної реєстрації та криміналістичних обліків; 4) залученні спеціальних знань

до проведення процесуальних, слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій; 5) залученні експертів та проведенні судових експертиз та ін. [260, с. 221]

З огляду на це, ми підтримуємо науковців, які визначають початковий етап розслідування через сукупність наступних ознак: він характеризується невизначеністю, пов'язаною з браком інформації та її неповнотою, тому домінуючим напрямом діяльності слідчого на цьому етапі є «виявлення необхідної доказової і тактичної інформації та її носіїв (джерел). Це завдання вирішується з урахуванням слідчої ситуації, що складається, шляхом проведення комплексу слідчих (розшукових), інших процесуальних і організаційних дій. Найчастіше підставою для провадження слідчих (розшукових) дій є криміналістична версія. Основним завданням початкового етапу, як правило, є встановлення особи, причетної до вчинення злочину. Тому збирання інформації про неї розпочинається з ретроспективного вивчення слідів, залишених на місці злочину, у пам'яті очевидців, тощо. Отримана інформація використовується для висунення версій про суб'єкта злочину, визначення напрямку його пошуку [66, с. 41].

Зрозуміло, що найбільший ефект у розслідуванні кримінальних правопорушень мають першочергові дії, які проводить слідчий, а також співробітники оперативних підрозділів тощо. Важливою складовою в їх розслідуванні є злагоджені дії зазначених підрозділів. Досягти належної злагодженості можна за умов наявності доволі чітко погодженого з відповідними підрозділами плану проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій (відповідно до вимог п. 5.1 Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, затвердженої наказом МВС України від 14 серпня 2012 року № 700 [87, с. 105]. В цьому розрізі доречною є думка В.К. Гавла, який акцентує увагу

на тому, що попередню перевірку не можна вважати самостійним етапом розслідування, оскільки слідства як такого не було, процесуальні засоби виявлення обставин події не використовувалися. На його думку, така перевірка повинна розглядатися лише в якості підготовчої стадії до початку судового провадження [47, с. 304].

На думку В.В. Пясковського, безпосереднє планування першочергових дій має здійснювати слідчий, який перебуває на доброволному чергуванні у складі слідчо-оперативної групи. Члени цієї групи, отримавши інформацію про факт насильницького правопорушення, вчиненого щодо неповнолітньої особи, і виїхавши на місце події, вживають всіх зусиль, щоб зібрати максимальний обсяг початкової інформації. З урахуванням зібраної інформації слідчий складає план дій на найближчу добу. Як правило, серед заходів щодо факту насильницького злочинного посягання планують такі заходи:

- встановлення свідків-очевидців злочинної події, що відбулася;
- доведення факту події до відома громадськості;
- орієнтування особового складу інших підрозділів Національної поліції на розшук підозрюваної особи;
- перевірка неповнолітніх, які не мають постійного місця проживання;
- перевірка осіб, які схильні до вчинення насильницьких діянь;
- перевірка на причетність до вчиненого насильницького діяння осіб, які проживають у прилеглих будинках і були раніше засуджені за аналогічні злочини;
- проведення поквартирного обходу з метою одержання криміналістично важливої інформації;
- витребування записів камер відеоспостереження (за наявності) тощо [201, с. 54].

На основі дослідження судово-слідчої практики було встановлено, що окремі відомості щодо хуліганських дій на стадії реєстрації в ЄРДР встановлюються через проведення заходів збирання первинної інформації:

- огляд місця вчинення хуліганства;
- перевірку камер зовнішнього спостереження;
- відпрацювання прилеглої території;
- встановлення особи хулігана та його розшук;
- встановлення очевидців і свідків хуліганських дій та отримання від них щодо цього пояснень.

Крім того, може проводитись ряд пошукових заходів працівниками оперативних підрозділів поліції. С.І. Мінченко з цього приводу наголошує, що у ході оперативно-розшукової діяльності доволі часто доводиться вдаватися до конспіративних заходів, дезінформації, використовувати легенди, налагоджувати конфіденційні стосунки, утручатися в приватне життя людей, таємно проникати в житло, прослуховувати телефонні розмови, контролювати поштові відправлення, контролювати інформацію технічних каналів зв'язку тощо. Незважаючи на підпорядкованість таких заходів професійно виправданій меті та суспільнозначущим інтересам, вони мають негативний відтінок. Така діяльність не завжди справляє позитивний ефект на оперативних працівників і на тих громадян, які надають їм певні конфіденційні послуги: виникають деформації моральної та правової свідомості, пов'язані з утвердженням установок на припустимість будь-якого втручання в особисте й сімейне життя людини, застосування примусових заходів; розвитком почуття всюдозволеності, пріоритетності прихованих дій перед відкритими; адаптацією до зворотного боку життя, маргінальних цінностей, стереотипів тіньової субкультури тощо [171, с. 159].

Тобто аналіз первинної інформації про хуліганські дії є вирішальним аспектом на початковому етапі кримінального провад-

ження. Після ознайомлення з визначеними даними з відповідних джерел працівники Національної поліції зобов'язані відразу провести усі вищезазначені заходи.

Переходячи до питання визначення обставин, що підлягають встановленню під час розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу, необхідно визначити загальне наповнення цієї категорії. Так, В.Д. Берназ серед структурних елементів доказування обставин вчинення злочину визначає наступні:

- аналіз первинної інформації;
- внесення даних до ЄРДР;
- висунення версій та визначення напрямків розслідування і відповідних комплексів процесуальних дій;
- виявлення, фіксація, збирання, вилучення, перевірка, оцінка та закріплення фактичних даних та формулювання висновку про обставини, що мають значення для кримінального провадження [27, с. 178].

У свою чергу, А.П. Рижаків під предметом доказування визначає загальний перелік обставин, що підлягають обов'язковому встановленню у кожному кримінальному провадженні, що надсилається до суду. Він зауважує, що в ході досудового розслідування можуть бути встановлені й інші обставини, але це не є обов'язковим для органів (підрозділів) розслідування [208, с. 29, 31].

А вже В.Т. Нор формулює означену наукову категорію розглядає як діяльність органів розслідування, прокурора і суду, а також інших учасників процесу, яка здійснюється у встановлених законом процесуальних формах і спрямована на збирання, закріплення, перевірку й оцінку фактичних даних (доказів), необхідних для встановлення істини у кримінальному провадженні [178, с. 75].

У той же час, у ст. 91 КПК України були визначені конкретні обставини, що входять в предмет доказування:

- 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);
- 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;
- 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;
- 4) обставини, що впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;
- 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;
- 6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення;
- 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру [142].

Зрозуміло, що наведені обставини є умовною категорією, з огляду на яку слідчий буде кримінальне провадження або розширюючи, або звужуючи їх коло.

Цікавою є позиція Є.І. Макаренка, який предмет доказування розуміє як поєднання п'яти груп обставин, що визначають напрям і межі розслідування, серед них:

- обставини, пов'язані із встановленням та доказуванням злочину;
- обставини, пов'язані із встановленням та доказуванням вини обвинувачених у вчиненні злочину;
- обставини, що впливають на ступінь та характер відповідальності підозрюваних;
- обставини, пов'язані із встановленням характеру і розміру завданої злочином шкоди;
- обставини, що сприяли формуванню організованої злочинної групи та вчиненню злочину [164, с. 77].

У свою чергу Ф.Н. Фаткуллін виділяє такі групи обставин: 1) ті, що знаходяться в межах конструктивних обов'язкових ознак того чи іншого складу злочину; 2) ті, що мають юридичне значення у справі; 3) встановлення яких має доказове значення [246, с. 57].

Окремі науковці вказують на те, що інформація про структурні елементи предмета доказування, її обсяг на певному етапі розслідування надають можливість слідчому висувати версії та планувати розслідування. Предмет доказування також зумовлює вибір слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування конкретного злочину під час досудового розслідування. У науці кримінального процесу предмет доказування визначається як система обставин, які виражають властивості та зв'язки події, що досліджується, важливі для правильного вирішення кримінального провадження та прийняття процесуальних профілактичних заходів у справі, а також для реалізації у кожному конкретному випадку завдань судочинства [239, с. 152].

Досить вагомою та доречною є позиція Д.Б. Сергеевої. Авторка стосовно трактування ст. 91 КПК України визначає суттєвим

її недоліком визначення структури процесу доказування у вигляді традиційних збирання, перевірки та оцінки доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, адже схема доказування, яка складається лише з одних традиційних компонентів, не має універсального характеру, оскільки за її допомогою добре ілюструється рух окремо взятого доказу, але при цьому не беруться до уваги суб'єкти доказування. Крім того, вчена наголошує, що розглядаючи як перший елемент збирання доказів, законодавець допускає гносеологічну і правову помилку: нібито до початку кримінально-процесуальної діяльності, до того як уповноважена особа здійснить відповідне дослідження виявлених на місці події слідів злочину, вони вже апріорі є доказами. Якщо слідувати такою логікою, то в ході доказування збираються, надаються чи подаються докази, які існують об'єктивно в готовому вигляді ще до того, як вони у встановленій процесуальній формі будуть отримані й визнані такими суб'єктом доказування [218, с. 299].

У свою чергу, О.М. Васильєв акцентує увагу про те, що на самому початку розслідування доцільно користуватися формулою із семи питань: хто, що, де, із чією допомогою, чому, яким чином і коли. Надалі ж обставини потрібно встановлювати відповідно до елементів складу злочину, тому що головне в розслідуванні – це встановлення наявності або відсутності складу злочину в діянні особи [39, с. 148]. В даному ракурсі вважається доречною думка В.В. Тіщенко, який вказує, що обставини, що підлягають встановленню, на відміну від криміналістичної характеристики злочинів, інтегрують у собі властивості правової сутності злочину. Це дає змогу виділити з усіх подій і діянь ті, які наділені ознаками кримінально-правового, юридично значущого характеру (суспільна небезпека, протиправність, винність) і дати їм правильну кримінально-правову оцінку [244, с. 142].

Досліджуючи визначене суспільно-небезпечне діяння – хуліганство – нам здається необхідних розглянути думки вчених-криміналістів стосовно їх визначення. Так, М.С. Бушкевич щодо предмету доказування при розслідуванні хуліганства вказує на те, що він становить систему взаємопов'язаних елементів, і виключення будь-якого з них робить проблематичним вирішення завдання кримінального переслідування. До принципів побудови даної системи він виділив:

- 1) необхідність встановлення всіх ознак злочину, передбачених кримінальним кодексом;
- 2) з'ясування та конкретизація елементів кримінально-правової характеристики через його криміналістичну характеристику з урахуванням типових для даного злочину закономірностей і зв'язків;
- 3) відповідність обставинам, передбачених нормами Кримінального процесуального кодексу [35, с.11-12].

А вже М.М. Єфімов серед обставин, що підлягають встановленню при розслідуванні хуліганства виокремлює такі: чи дійсно були вчинені хуліганські дії й у чому вони полягали; час учинення хуліганських дій; місце їх учинення; обстановка, при якій відбувалися хуліганські дії; ким вчинено хуліганські дії; які дані характеризують правопорушника; винність обвинувачуваного у вчиненні правопорушення; обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинувачуваного; конкретні наслідки діяння; чи не спровокували потерпілі хуліганські дії; причини й умови, що сприяли конкретному хуліганському прояву; в чому конкретно було виражено винятковий цинізм чи особлива зухвалість; чи не було в процесі правопорушення вчинено інші злочини; обставини, що впливають на ступінь та характер відповідальності особи, яка вчинила хуліганські дії; мотиви наявної поведінки особи злочинця; які знаряддя використовувались для вчинення хуліганства [72, с. 92].

Ряд авторів визначають обставини, що підлягають встановленню в досліджуваній категорії проваджень наступним чином:

- чи справді було вчинено хуліганські дії, в чому вони виражалися;
- час і місце вчинення хуліганства;
- злочин було вчинено однією особою чи групою осіб (хто є співучасником);
- чи притягувалася раніше така особа до кримінальної (чи адміністративної) відповідальності за вчинення хуліганства;
- які мотиви та мета злочину;
- які саме дії було вчинено конкретно обвинуваченою особою;
- чи завдано матеріальної шкоди, кому саме та її розмір;
- чи спричинено потерпілій особі тілесні ушкодження, їхня тяжкість;
- чи не спровоковано хуліганських дій самим потерпілим;
- які обставини сприяли вчиненню злочину [127, с. 385].

А вже Л.Ш. Берекашвілі серед обставин, що підлягають встановленню в досліджуваній категорії проваджень наводить такі:

- 1) якщо такі дії супроводжувались винятковим цинізмом чи особливою зухвалістю, то у чому конкретно це було виражене;
- 2) чи не було в процесі правопорушення вчинено інші злочини, наприклад, чи не мав місце опір представникам влади або громадськості, які припиняли хуліганські дії;
- 3) чи застосовувалася або чи була спроба застосування зброї й інших предметів, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень;
- 4) підлягають доказуванню також обставини, що впливають на ступінь та характер відповідальності особи, що вчинила хуліганські дії.

З'ясується, чим характеризується особа винного, чи був він раніше судимий за хуліганство, чи застосовувались щодо нього

протягом року заходи адміністративного впливу за вчинення дрібного хуліганства [26, с. 12].

У свою чергу М.І. Порубов розглядав наступні обставини:

- 1) якщо такі дії супроводжувались винятковим цинізмом чи особливою зухвалістю, то в чому конкретно це було виражене;
- 2) чи не було в процесі правопорушення вчинено інші злочини, наприклад, чи не мав місце опір представникам влади або громадськості, які припиняли хуліганські дії;
- 3) чи застосовувалася або чи була спроба застосування зброї й інших предметів, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень;
- 4) підлягають доказуванню також обставини, що впливають на ступінь та характер відповідальності особи, що вчинила хуліганські дії.

З'ясується, чим характеризується особа винного, чи був він раніше судимий за хуліганство, чи застосовувались щодо нього протягом року заходи адміністративного впливу за вчинення дрібного хуліганства [141, с. 278].

Досить широкий перелік обставин визначений А.О. Крикуновим ще в 80-х роках минулого сторіччя наступним чином: чи дійсно були вчинені хуліганські дії й у чому вони полягали; час учинення хуліганських дій (день і години, їхня характеристика: вихідний або робочий день, вечірній або денний час); місце їх учинення (громадське місце – вулиця, парк, кінотеатр, квартира); обстановка, за якої відбувалися хуліганські дії, або, іншими словами, що відбувалося на місці події в момент учинення хуліганства – масове гуляння, лекція, кіносеанс; чи не були присутні там жінки і діти; ким учинено хуліганські дії; які дані характеризують правопорушника – вік, рід занять, освіта, судимість за хуліганство або інший злочин, осудність, характеристика за місцем проживання і роботи; чи перебував він на момент учинення хуліганських дій у стані сп'яніння; винність підозрюваного у вчиненні

хуліганства (чи діяв він умисно, чи усвідомлював, що його дії грубо порушують громадський порядок і виражають явну неповагу до суспільства; чи бажав він учинити конкретні дії; що спонукало його до цього); обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинувачуваного; конкретні наслідки діяння: чи є потерпілі, чи нанесено їм тілесні ушкодження; чи заподіяно матеріальний збиток, якщо так, то яка вартість знищеного або такого, що потребує ремонту, ушкодженого майна; причини та умови, що сприяли конкретному хуліганському прояву: через що виник злочинний намір, які обставини формування кримінальної групи, джерела придбання зброї [124, с. 13-15].

Серед найбільш новітніх досліджень звернемося до позиції Н.О. Кононенко, яка, з огляду на специфіку вчинення хуліганства під час проведення спортивно-масових заходів визначила наступні обставини, що підлягають доказуванню при розслідуванні: 1) чи дійсно були вчинені хуліганські дії й у чому вони полягали; 2) час, місце та обстановка учинення хуліганських дій; 3) характеристика особи, що вчинила хуліганство; 4) результати діяння; 5) причини та умови, що сприяли хуліганському прояву; 6) чи не спровокували потерпілі хуліганські дії; 7) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 8) мотиви та мета вчинення хуліганських дій; 9) які знаряддя використовувались для вчинення хуліганських дій; 10) чи не було в процесі правопорушення вчинено інші кримінальні правопорушення [116, с. 16].

А, наприклад, К.В. Бахчев, на основі аналізу судово-слідчої практики вирізняв серед обставин, що підлягають встановленню при розслідуванні хуліганства, вчиненого неповнолітніми, такі:

- 1) неповнолітній насправді вчинив хуліганські дії чи, можливо, має місце інший склад кримінально караного діяння;

- 2) які дії неповнолітнього несли хуліганський характер;
- 3) які знаряддя та засоби він застосовував для вчинення хуліганства;
- 4) безпосереднє місце та час їх учинення;
- 5) умови, які характеризують момент вчинення хуліганських дій;
- 6) характеристика неповнолітнього, який вчинив хуліганські дії;
- 7) обставини, що визначають особливості вини неповнолітнього у вчиненому діянні;
- 8) дії потерпілого в розрізі взаємин з неповнолітнім: провокував хуліганські дії, здійснював правозахисні дії, опинився випадково на місці події;
- 9) реальні результати хуліганських дій;
- 10) причини й умови, які підштовхнули неповнолітнього на вчинення правопорушення;
- 11) мотиви хуліганської поведінки неповнолітнього;
- 12) наявність інших суспільно небезпечних діянь, вчинених неповнолітнім під час хуліганських дій [18, с. 102].

На підставі узагальнення судово-слідчої практики [Додаток А] виокремлено обставини, які підлягають встановленню при розслідуванні досліджуваного виду хуліганства:

- а) чи дійсно були вчинені хуліганські дії і у чому саме вони полягали;
- б) яка тривалість та час вчинення хуліганських дій;
- в) місце їх учинення;
- г) умови, за яких відбувалися хуліганські дії;
- д) які дані характеризують правопорушника;
- е) обставини, що впливають на ступінь й характер відповідальності підозрюваного;
- е) які були знаряддя та засоби вчинення хуліганських дій;
- ж) чи впливали хуліганські дії на волевиявлення громадян під час виборчого процесу;

- з) конкретні наслідки діяння;
- и) чи не спровокували потерпілі хуліганські дії;
- і) причини і умови, що сприяли злочину;
- к) у чому конкретно було виражено винятковий цинізм чи особливу зухвалість;
- л) чи не було під час хуліганства вчинено інших правопорушень;
- м) обставини, що впливають на ступінь та характер відповідальності особи, що вчинила хуліганські дії;
- н) чи мала місце діяльність злочинної групи;
- о) якщо так, то яка структура організованої злочинної групи;
- п) особливості розподілу злочинних ролей всередині групи.

Підводячи підсумок, необхідно наголосити на тому, що аналіз первинної інформації зумовлює відповідне планування розслідування кримінального правопорушення. Важливим є визначення обставин, що підлягають встановленню якраз на початку досудового розслідування. Це допомагає уповноваженій особі організувати процес розслідування з огляду на кінцеву мету: доказування конкретних фактів, що мали місце під час вчинення суспільно-небезпечного діяння.

2.2. Алгоритми дій працівників правоохоронних органів відповідно до типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування

Розслідування кримінальних правопорушень повинно будуватись по певній схемі, яка забезпечить максимально ефективно використання наявних сил та засобів. Відповідно до цього важливою є алгоритмізація дій працівників правоохоронних органів в конкретних кримінальних провадженнях. У свою чергу, для забезпечення чіткого алгоритму розслідування необхідно

визначити конкретні ситуації, в яких потрібно діяти певним чином. Тому питання визначення типових слідчих ситуацій є досить важливим в розрізі розслідування будь-якого кримінально караного діяння.

Досліджувана наукова категорія має важливе значення для будь-якого кримінального провадження. Зокрема, В.І. Лунгу з приводу початку розслідування наголошував, що він є системою взаємопов'язаних початкових невідкладних та інших слідчих (розшукових) дій, що зумовлені вимогами невідкладності та процесуальної економії, спрямовані на з'ясування обставин вчиненого суспільно небезпечного діяння, як правило, по гарячих слідах, виявлення та закріплення слідів злочину, встановлення та затримання осіб, причетних до нього, забезпечення подальшого усестороннього, повного та об'єктивного розслідування з тим, щоб вжити заходів до ліквідації шкідливих наслідків, усунути причини та умови, які сприяли вчиненню суспільно небезпечних діянь [161, с. 11-12]. Слід відмітити, що в ході розслідування слідчий ознайомлюється з великою кількістю речових доказів, документів. Він реалізує це з метою безпосереднього отримання інформації в результаті проведення оперативно-розшукових і слідчих (розшукових) дій. Враховуючи це, приймаються відповідні рішення про організацію та планування процесу розслідування злочинів, використання допомоги спеціалістів й інших підрозділів поліції. Дані про обставини вчинення злочину є предметом аналізу в процесі розслідування. Сукупність зазначеної інформації, отриманої з різних джерел, становить зміст слідчої ситуації [105, с. 56].

А, наприклад, В.О. Малярова, визначаючи зміст та межі етапів розслідування злочину, наголошувала на тому, що початковий етап починається з моменту внесення відомостей про подію до ЄРДР і закінчується винесенням письмового повідомлення про підозру, що робиться за наявності достатніх доказів (п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України) [166, с. 88-89].

З приводу визначення слідчої ситуації, то, наприклад, В.Г. Колмацький зазначав, що це сукупність умов, в яких здійснюється розслідування та визначається його стан на даний момент. Вона є тактичним засобом організації роботи слідчого під час розслідування злочину, та акцентує увагу на дослідженні питання аналізу (вивчення змісту обумовлюючих її чинників з метою прийняття тактичного рішення та вибору варіанта методики розслідування, що забезпечує швидке і повне розслідування злочину) та оцінки слідчої ситуації [139, с. 337-346].

У свою чергу, В.П. Лавров стосовно змісту початкової слідчої ситуації зазначав, що вона може розглядатися в двох аспектах: теоретичному (як типова стосовно конкретного виду злочину і навіть ширше – як наукова, абстрактна категорія) і практичному (як конкретна життєва ситуація в кримінальній справі, що знаходиться в провадженні слідчого, характеризує початковий етап розслідування і включає, в першу чергу, інформацію про результати попередніх перевірок, невідкладних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів), а її основними елементами є: першочергова інформація, отримана в ході перевірки заяв, повідомлень і відразу після порушення кримінальної справи, про подію, що містить ознаки злочину, і про осіб, причетних до цієї події; об'єктивні умови, що характеризують отримання цієї інформації (місце, час, кліматичні умови, використання науково-технічних засобів тощо); сили й засоби, що має в своєму розпорядженні слідчий для подальшої роботи щодо використання початкової інформації в цих умовах; позиція підозрюваного, потерпілого, свідків, а також результати їх протидії встановленню істини на початковому етапі розслідування та потенційна можливість протидії; інші фактори, що перешкоджають чи сприяють успішному вирішенню криміналістичних завдань (втрата речових доказів, виявлених під час огляду, явка з повинною тощо) [151, с. 68].

А вже С.С. Чернявський у типовій слідчій ситуації вбачає інформаційну модель з найбільш значущими властивостями та ознаками процесу розслідування в кримінальних провадженнях щодо злочинів певної категорії [259, с. 405]. Зі свого боку В.К. Весельський акцентує увагу на тому, що слідча ситуація належить до кола понять криміналістичної тактики і вже в цій якості, як і інші тактико-криміналістичні поняття, реалізується в криміналістичній методиці. Цей висновок він обґрунтовує тим, що саме слідча ситуація зумовлює тактику конкретних слідчих (розшукових) дій [41, с. 195].

Цікавою є позиція М.М. Гапановича, який наголошує на тому, що усе різноманіття початкових повідомлень і заяв про злочини, залежно від наявності чи відсутності в них достатніх даних, які вказують на ознаки того чи іншого складу злочину, можна розділити на три групи: повідомлення (матеріали і заяви), які містять достатні дані, що вказують на ознаки будь-якого злочину; повідомлення (матеріали) і заяви, у яких відсутні достатні дані про ознаки того чи іншого складу злочину; повідомлення (матеріали) і заяви про злочини, у яких таких даних недостатньо [52, с. 12-21].

З огляду на це доречною є думка В.К. Гавла, який виокремив такі основні положення типової слідчої ситуації: типова слідча ситуація – це наукове поняття відносно прояву загальних меж ходу і стану розслідування до визначеного його моменту; вона є найбільш вірогідною, зразковою для заданих умов обстановкою розслідування; в основі типової слідчої ситуації знаходяться інформаційні дані, зорієнтовані на загальні межі криміналістичної характеристики окремих видів (груп) злочинів і умови їх розслідування; типова ситуація має «свій» закономірний набір ознак (про хід і стан розслідування), система яких індивідуалізує її, робить стійкою, фіксованою на даний момент розслідування, що дозволяє групувати ситуації за різними, раніше названими, положеннями [47, с. 243-244].

У ході розслідування слідчий ознайомлюється з великою кількістю речових доказів, документів. Це він здійснює з метою безпосереднього отримання інформації в результаті проведення оперативно-розшукових і слідчих (розшукових) дій. Враховуючи це, приймаються відповідні рішення про організацію та планування процесу розслідування злочинів, використання допомоги спеціалістів й інших підрозділів поліції. Дані про обставини вчинення злочину є предметом аналізу в процесі розслідування. Сукупність зазначеної інформації, отриманої з різних джерел, становить зміст слідчої ситуації [105, с. 56].

У свою чергу Р.С. Белкін наголошує на тому, що складний, багатокомпонентний склад слідчої ситуації, значне число об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на зміст і характер цих компонентів, створюють у своєму сполученні невичерпну кількість варіантів слідчих ситуацій, кожна з яких обов'язково відрізняється від інших. Конкретна слідча ситуація завжди індивідуальна і тому типізація слідчих ситуацій за всією повнотою їх змісту неможлива. Здійснити типізацію слідчих ситуацій можливо лише за одним з їх компонентів, а якщо бути ще більш точним – лише за одним з елементів, що створюють цей компонент. Як правило, таким об'єктом типізації обирають один з елементів компоненту інформаційного характеру, а саме – наявність інформації щодо події та її учасників [23, с. 95-96].

Ми погоджуємося з думкою Р.А. Степанюка, який вказує на те, що типова слідча ситуація може бути визначена як сформульована на підставі аналізу практики розслідування певної категорії злочинів абстрагована штучна модель, яка відображає стан наявної у слідчого інформації про обставини злочину й обставини, що склалися на відповідному етапі досудового розслідування [238, с. 111].

Досить розгорнуте визначення надають інші науковці, вказуючи, що досліджувана складова розслідування, як і криміналістична характеристика, є одним із найважливіших інструментів

у руках слідчого, що дає змогу максимально підвищити ефективність діяльності з розслідування злочинів, а володіння типовими слідчими ситуаціями дає змогу слідчому визначити коло пріоритетних завдань, уникнути непотрібної витрати часу та сил. На основі зіставлення типової слідчої ситуації й ситуації, що сталася під час розслідування конкретного злочину, використовуючи взаємозв'язки між елементами криміналістичної характеристики цієї групи злочинів, слідчий зможе оптимально спланувати процес розслідування та найефективніше вирішити завдання встановлення особи, яка вчинила злочин [249, с. 197].

Доречною також є позиція В.О. Шершньової, яка визначила, що початкова слідча ситуація може розглядатися в двох аспектах: теоретичному (як типова стосовно конкретного виду злочину і навіть ширше – як наукова, абстрактна категорія) і практичному (як конкретна життєва ситуація в кримінальній справі, що знаходиться в провадженні слідчого, характеризує початковий етап розслідування і включає, в першу чергу, інформацію про результати попередніх перевірок, невідкладних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів), а її основними елементами є: першочергова інформація, отримана в ході перевірки заяв, повідомлень і відразу після порушення кримінального провадження, про подію, що містить ознаки злочину, і про осіб, причетних до цієї події; об'єктивні умови, що характеризують отримання цієї інформації (місце, час, кліматичні умови, використання науково-технічних засобів тощо); сили та засоби, що має в своєму розпорядженні слідчий для подальшої роботи щодо використання початкової інформації в цих умовах; позиція підозрюваного, потерпілого, свідків, а також результати їх протидії встановленню істини на початковому етапі розслідування та потенційна можливість протидії; інші фактори, що перешкоджають чи сприяють успішному вирішенню криміналістичних завдань (втрата речових доказів, виявлених під час огляду, явка з повинною тощо) [275].

Та все ж ми вважаємо, що найбільш точно визначення слідчої ситуації надали В.К. Лисиченко і О.В. Батюк, які сформулювали її як сукупність умов, що об'єктивно складаються в процесі розслідування злочинів, утворюють своєрідну обстановку на його певний момент, яка ставить перед слідчим проблему вибору відповідного напрямку подальших дій і прийняття тактичних рішень [155, с. 5].

З огляду те, що початкова слідча ситуація є динамічною системою, питання про її часові параметри досить умовне. Початкова слідча ситуація може бути обмежена періодом від моменту надходження повідомлення про злочин у правоохоронний орган до завершення невідкладних слідчих (розшукових) дій, затримання та допиту підозрюваного чи іншої обставини, що свідчить про різку зміну початкової ситуації – вирішення початкової слідчої ситуації [258, с. 82-83].

Б.В. Щур вказує на те, що важко уявити поєднання різнопорядкових засобів криміналістичної тактики – систем тактичних прийомів (або окремих тактичних прийомів) і процесуальних (слідчих) дій чи інших заходів, оскільки тактичні прийоми не існують самі по собі, вони застосовуються в межах слідчої (розшукової) дії. Тому й поєднання може бути слідчих (розшукових) дій та інших (процесуальних чи непроцесуальних) заходів. Інша справа, що існують різновиди тактичних операцій: система слідчих (розшукових) дій; комплекс слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів; комплекс СРД та організаційно-технічних заходів тощо. Ось такі поєднання, на думку автора, можливо було б віднести до тактичних комплексів, які використовуються як елемент окремої криміналістичної методики [279, с. 188-189].

Стосовно можливої класифікації слідчих ситуацій Л.Я. Драпкін вказує на те, що основним критерієм їх загальної класифікації є їх складність, тому автор поділяє слідчі ситуації на про-

сті та складні, визначаючи, що залежно від кількості, характеру і змісту формуючих факторів усі складні слідчі ситуації можна диференціювати на п'ять класифікаційних груп: проблемні, конфліктні, тактичного ризику, організаційно неупорядковані й комбіновані (змішані ситуації) [65, с. 98].

Типізація слідчих ситуацій, на думку О.Ю. Гавріляка, повинна проводитися на основі одного-двох компонентів інформаційного характеру, інакше це може призвести до нецілеспрямованого вирішення завдань розслідування. Вважаємо, така позиція розгалужую систему типових слідчих ситуацій, тим самим перешкоджає побудові відповідних алгоритмів (комплексів) по їх розв'язанню [50, с. 2].

Стосовно завдань означеної наукової категорії, доречною є думка В.В. Тищенко, який серед них означив такі:

- виявлення і фіксація доказової інформації щодо злочину, який розслідується по «гарячих слідах»;
- вжиття заходів для запобігання втраті доказової інформації, що міститься в слідах, документах, інших об'єктах, її своєчасне виявлення та фіксація;
- з'ясування й оцінка сформованої після порушення кримінального провадження слідчої ситуації;
- виявлення джерел інформації про розслідуваний злочин;
- визначення напрямку розслідування і розробка плану розслідування;
- обрання форми і методів взаємодії з органами і службами, що здійснюють оперативно-розшукову роботу;
- пошук і одержання інформації про механізм і обстановку вчиненого злочину;
- збирання і вивчення відомостей про особистість потерпілого;
- пошук, одержання й аналіз інформації про осіб, що вчинили злочин, їхній розшук і затримання [244, с. 137].

У той же час, незважаючи на правильне визначення співвідношення загальних вимог закону та особливостей кримінальних проваджень по хуліганству, на практиці воно має суперечності. Особливо це стосується вибору комплексу організаційних, оперативних-розшукових та слідчих (розшукових) дій (тобто тактичних операцій) при вирішенні певних слідчих ситуацій [120, с. 4]. Тому структурування цієї категорії в розрізі досліджуваного кримінального правопорушення є досить важливим.

Так, М.І. Ніколайчик сформулював наступні типові слідчі ситуації при розслідуванні хуліганства:

- особа чи особи, які вчинили хуліганські дії, виявлені на місці злочину, відомий потерпілий, наявні свідки-очевидці, встановлені інші докази злочину;
- особа чи особи, які вчинили вказані дії, зникли з місця події, відомі лише ознаки їх зовнішності;
- визначені особи зникли з місця події, відомості про них відсутні;
- хуліганські дії вчинені в минулому, особи, що їх вчинили, та потерпілі відомі [177, с. 5].

У свою чергу, М.І. Порубов виокремлює такі ситуації:

- особу, яка вчинила хуліганські дії, затримано на місці події; відомий потерпілий, є свідки, очевидці та наявні матеріальні сліди кримінально-караного діяння;
- особа, яка вчинила хуліганські дії, зникла з місця події і відома лише за ознаками зовнішності;
- знайдено сліди хуліганських дій, злочинець невідомий, свідків немає;
- хуліганські дії було вчинено в минулому: відомі потерпілий та підозрюваний [141, с. 244-245].

Зі свого боку, М.В. Салтевський визначає такі:

- особа затримана на місці події, наявні свідки, потерпілий та матеріальні сліди;

- особа, що вчинила хуліганські дії, знаходиться на місці події і продовжує їх вчинювати;
- хуліганські дії вчинені в минулому, відома особа хулігана;
- особа, що вчинила хуліганські дії, зникла з місця події, відомі лише ознаки її зовнішності в пам'яті потерпілого та очевидців події;
- виявлені сліди хуліганських дій, злочинець невідомий, свідків немає [213, с. 18-19].

Крім того, для початкового етапу можуть бути характерні наступні ситуації:

- 1) є відомості про подію злочину і про нібито винному в ньому особі (головним чином, від потерпілих), але ще не ясно, чи дійсно була ця подія, чи мала вона пре-ступних характер і чи причетна до нього зазначена особа (згвалтування, грабїж, розбїй, дача і одержання хабара тощо). Напрямок розслідування – встановлення дійсності події, його конкретних обставин, причетності до нього запідозреного особи. При цьому велике значення має виявлення відповідних слідів і речових доказів та особливостей взаємин між учасниками події. При необхідності підозрювану особу затримується;
- 2) встановлено події з ознаками злочину і відомі конкретні особи, що несуть за це відповідальність по своєму службовому становищу, але характер їх особистої провини не ясний (порушення правил безпеки на виробництві та транспорті тощо). Напрямок розслідування – з'ясування безпосередніх і основних причин події і ступеня впливу на виникнення основних причин кожного із зазначених осіб, виявлення основних винних і доведення їх вини;
- 3) встановлено події з ознаками злочину, здійснити який і скористатися його результатами могли тільки особи з певного кола за своїм становищем (підроблені видаткові

- документи, безтоварні операції, знищення облікових документів і ін.) Або для здійснення якого потрібні особливі професійні навички і знання (виготовлення під-слухних грошей, цінних паперів, злом сховища з використанням складних методів і т.д.). Напрямок розслідування – дослідження поведінки, пов'язаного з досліджуваним подією, кожного підозрюваного, характеру їх відносин до виявлених даними, встановлення факту використання будь-ким з них результатів злочину;
- 4) встановлено події з ознаками злочину, але відсутні або майже відсутні відомості про винну особу (крадіжка, таємні вбивства і ін.). Напрямок розслідування – із використанням користування типових версій виявлення максимальної кількості даних, що характеризують злочинця, району його можливого перебування, просівання виявлених запідозрених осіб, встановлення і затримання винної особи [138, с. 262].

В.І. Захаревський, провівши відповідне дослідження, визначив такі ситуації:

- ситуації, для яких характерна наявність повних даних про злочинне діяння, виявлено конкретну особу чи групу осіб, які вчинили хуліганство;
- ситуація, коли виявлено підозрюваного, а при груповому хуліганстві – декілька підозрюваних, але наявних даних недостатньо для доведення їх відношення до хуліганства;
- ситуація, що характеризується наявністю неповних даних про подію злочину, відсутністю відомостей про особу чи групу осіб, що вчинили дане діяння [86, с. 21].

На основі аналіз матеріалів судово-слідчої практики К.В. Бахчев зробив висновок, що типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого неповнолітніми, бувають такі:

- 1) неповнолітній хуліган затриманий під час вчинення суспільно небезпечних дій, наявні очевидці події та матеріальна доказова інформація – 19 %;
- 2) було вчинено хуліганські дії, неповнолітнього хулігана не було затримано, наявні очевидці події та матеріальна доказова інформація – 41 %;
- 3) було вчинено хуліганські дії, неповнолітнього хулігана не було затримано, недостатня доказова інформація – 23 %;
- 4) було вчинено хуліганські дії, відсутні характеристики правопорушника, недостатня доказова інформація – 17 % [20, с. 115].

У свою чергу, О.В. Антонюк, провівши аналіз матеріалів кримінальних проваджень, виділила типові слідчі ситуації при розслідуванні хуліганства, вчиненого з використанням вогнепальної або холодної зброї чи предметів, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень:

- особа затримана на місці вчинення хуліганських дій, наявні сліди та знаряддя правопорушення, встановлено очевидців та потерпілого;
- особа, яка вчинила хуліганство, зникла з місця події, є свідки і потерпілий, наявні матеріальні сліди й знаряддя злочину;
- хуліганство учинено в минулому, особа злочинця і потерпілий встановлені, але недостатньо доказів для доведення провини;
- зафіксовано ознаки вчинення хуліганства, особа хулігана не встановлена, очевидці події відсутні [9, с. 84].

Зі свого боку, М.М. Єфімов серед типових слідчих ситуацій розслідування хуліганства визначив такі:

- особа, що вчинила хуліганські дії, затримана на місці події; відомий потерпілий, є свідки, очевидці та наявні матеріальні сліди кримінально караного діяння (38 %);

- особа, що вчинила хуліганські дії, зникла з місця події і відома лише за ознаками зовнішності (37 %);
- знайдено сліди хуліганських дій, злочинець невідомий, свідків немає (9 %);
- хуліганські дії були вчинені в минулому, відомі потерпілий та підозрюваний (16 %) [72, с. 170-171].

Провівши аналіз наведених ситуацій, а також матеріалів кримінальних проваджень [Додаток А], нами визначені наступні типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні:

- 1) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу, виявлено матеріальні сліди злочину, злочинці відомі – 16 %;
- 2) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу невстановленою особою, наявні відомості щодо характеру злочину, є свідки – 58 %;
- 3) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу від уповноважених осіб на дільниці, наявні відомості щодо характеру злочину, свідки відсутні – 17 %;
- 4) виявлено факт вчинення хуліганства під час виборчого процесу, свідки відсутні – 9 % [270, с. 85].

Охарактеризуємо зазначені типові слідчі ситуації та спробуємо їх алгоритмізувати: визначити можливі дії правоохоронців та їх послідовність. Так, перша ситуація характеризується тим, що отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу та виявлено матеріальні сліди злочину, злочинці відомі. В даному випадку потрібно якомога швидше провести огляд місця події для вилучення інформації з матеріальних джерел. Крім того, необхідно провести опитування учасників кримінального правопорушення. Після цього провести допити потерпілого, свідків та підозрюваного, а також призначити відповідні експертизи.

Ця ситуація є розповсюдженою і визначається необхідністю максимальної фіксації слідової картини злочину, вжиття заходів із встановлення особи злочинця (членів організованої групи) та його затримання. За цієї ситуації особливе значення має огляд і допит очевидців події.

На думку Н.О. Кононенко «Затримання хуліганів на місці події» є досить розповсюдженою тактичною операцією. Її підготовчий етап є найбільш тривалим та складним і визначається тією слідчою ситуацією, яка склалася на момент затримання. На цьому етапі мають бути з'ясовані характеристика особи потерпілого та його оточення; завершена організація заходів із забезпечення безпеки потерпілих, їх родичів та свідків і збереження їх майна; з'ясовані та вивчені дані про особу злочинців та їх оточення; підготовлені технічні засоби, що будуть використовуватися для фото-, відеозйомки, звукозапису та ін. Лише після цього починається безпосереднє захоплення хуліганів [115, с. 103].

Алгоритм пошуку злочинця, про що наголошує В.О. Малярова, включає послідовне рішення таких завдань:

- виявлення джерел інформації про ознаки шуканого злочинця;
- побудова гіпотетичної моделі злочинця (шуканої особи) та встановлення його належності до: а) широкої сукупності (класу) осіб за загальними ознаками; б) вузької сукупності (групи) осіб за окремими ознаками;
- встановлення обмеженої, кількісно визначеної групи осіб, що перевіряються;
- встановлення особи, що перевіряється, тобто особи, яка згідно обставинам кримінального провадження може бути шуканим злочинцем, та при необхідності отримання від неї зразків для експертизи, згідно ст. 245 КПК України;
- ідентифікація конкретної особи;
- встановлення шуканого злочинця [167, с. 131].

У цей час оперативний працівник правоохоронних органів паралельно з оглядом місця події проводить оперативно-розшукові заходи, вирішуючи наступні задачі: 1) виявлення та опитування осіб – очевидців злочину, які можуть бути допитані в якості свідків; 2) виявлення осіб, які можуть упізнати виявлені на місці події предмети, залишені підозрюваним; 3) переслідування злочинця, що зник з місця події; 4) організація загороджувальних заходів; 5) перевірка місць можливої появи злочинця; 6) збирання інформації про суспільно-небезпечне діяння, особу злочинця та потерпілого тощо [12, с. 181]. Крім того, виявлення очевидців хуліганства є одним із основних завдань оперативних підрозділів під час розслідування досліджуваної категорії кримінальних проваджень. У людному місці виявити очевидців через певний час після вчинення злочину буде вкрай важко [203, с. 140-141].

Так, гр. О. рішенням Великозагайцівської сільської виборчої комісії був зареєстрованим кандидатом на посаду сільського голови, як представника Шумської районної партійної організації Всеукраїнського об'єднання «Свобода». У приміщенні органу місцевого самоврядування – Великозагайцівській сільській раді, в період 25.10.2015 р. та 26.10.2015 р. виборчою комісією здійснювався підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків голосування та результатів виборів сільського голови. Близько 09.00 години 26.10.2015 р. у приміщення сільської ради зайшов кандидат на посаду сільського голови гр. О., який, дізнавшись від членів дільничної виборчої комісії про те, що підрахунок голосів виборців ще не завершений, зайшов у кабінет, у якому перебувала голова дільничної виборчої комісії гр. Ф., і в цей час у нього виник злочинний умисел на вчинення хуліганства. Реалізуючи свій злочинний умисел, гр. О. в присутності сторонніх громадян, з хуліганських спонукань розпочав конфлікт з гр. Ф., висловлюючись при цьому нецензурною лайкою. Надалі, гр. О. підійшов до потерпілої, яка в цей час сиділа на стільці за столом

та здійснювала підрахунок бюлетенів, та наніс їй один удар кулаком в обличчя, після чого вона намагалася підвестися зі стільця, на якому сиділа. В цей момент хуліган наніс їй ще один удар кулаком в обличчя, внаслідок чого гр. Ф. впала на підлогу, вдарившись лівою ногою об стілець [231].

Все це забезпечує належне розслідування кримінального правопорушення та складання обвинувального акту до суду з подальшим підтриманням обвинувачення під час провадження в суді до винесення відповідного судового рішення.

З цього приводу, Л.М. Лобойко зазначає, що зміст зазначеного вище обов'язку полягає в необхідності доводити вину, а не довести її. Інакше на службових осіб державних органів довелося б покладати юридичну відповідальність за невиконання обов'язку. Відповідальність компетентних службових осіб встановлена лише за нежиття всіх заходів для встановлення вини особи. Тобто за неналежне здійснення процесу доказування, а не за отриманий під час законного й об'єктивного доказування результат – невстановлення вини обвинуваченого [157, с. 88]. Крім зазначених заходів по вказаній слідчій ситуації варто провести огляд та долучення до провадження відеозаписів, фотографій, на яких зафіксовані хуліганські дії.

Друга слідча ситуація має дещо складніший характер, адже не встановлено особу, яка вчинила хуліганські дії. В цьому випадку потрібно проводити такі процесуальні дії: 1) огляд місця події; 2) опитування очевидців події, а в подальшому їх допити в якості свідків; 3) призначення відповідних експертиз; 4) розшук хуліганів за словесним портретом від очевидців; 5) зняття інформації з камер спостереження. З огляду на зазначене, обов'язковими СРД, а також іншими заходами по визначеній слідчій ситуації будуть наступні:

- огляд місця події;
- допит потерпілого, свідків та підозрюваного;

- освідування потерпілого та підозрюваного;
- призначення і проведення експертиз для встановлення тяжкості тілесних ушкоджень, виявлення ідентифікуючих ознак хулігана;
- огляд та доручення до провадження відеозаписів, фотографій, на яких зафіксовані хуліганські дії та їх наслідки.

У третій ситуації бачимо ще складнішу картину: отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу від уповноважених осіб на дільниці, наявні відомості щодо характеру злочину, свідки відсутні. Зазначена ситуація відзначається тим, що крім вищенаведених дій важливо якнайшвидше встановити особу хулігана за «гарячими» слідами. Тому необхідно точно скласти його фоторобот зі слів очевидців та потерпілого, здійснити відповідні оперативні пошукові заходи (зокрема, спецоперація «Спіраль»). Інформація для розшуку може бути отримана за допомогою слідчих (розшукових) дій, зокрема:

- огляду місця події,
- допиту свідків,
- призначення експертиз,

А також негласних слідчих (розшукових) дій:

- накладення арешту на кореспонденцію;
- огляду і виїмки кореспонденції;
- спостереження за місцями можливої появи підозрюваного;
- використання конфіденційного співробітництва.

В свою чергу, М.І. Порубов у цій ситуації визначає можливість проведення наступних СРД та інших заходів:

- встановлення особи затриманого, встановлення ознак хуліганства в його діях;
- виявлення та забезпечення збереження джерел доказів, що включає бесіди, опитування, огляд, допит, особистий обшук, обшук по місцю проживання (наприклад, в випадку розслідування радіохуліганства) та інше. Дана слідча

ситуація характерна для хуліганства, вчиненого на вулиці, в громадському транспорті тощо [141, с. 244].

План тактичної операції «Розшук і затримання хуліганів» передбачає наступні заходи: огляд місця події, допит свідків, потерпілих, обшук, впізнання, а також проведення оперативно-розшукових заходів (переслідування по «гарячих» слідах, організація спостереження за місцями ймовірної появи злочинця, блокування парків відпочинку та інших місць, де ймовірніше за все він може переховуватися; використання для розшуку криміналістичних обліків та інформаційно-довідникових систем; залучення до розшуку громадськості) [45, с. 27].

Четверта слідча ситуація ускладнюється тим, що просто виявлено факт вчинення хуліганства під час виборчого процесу, а свідки та будь-яка інформація відсутні. В зв'язку з цим потрібно збільшити доказову базу шляхом проведення відповідних процесуальних дій. Серед них першочергово необхідно провести: огляд місця події; призначення експертиз по слідчій інформації, що зібрана під час огляду місця події [261, с. 143].

Як зазначає В.О. Образцов, слідча ситуація характеризує не тільки фактичне положення, стан розслідування, але і його стратегічний та тактичний потенціали, містить перспективний початок розслідування, обумовлює розробку і реалізацію його подальшої програми [134, с. 282]. Тому зазначені умови можливі, коли є чітка співпраця родичів та правоохоронців. У зазначеній ситуації зобов'язані проводитись наступні дії:

- огляд місця події з метою виявлення слідів хуліганства;
- встановлення та допит свідків;
- орієнтування працівників правоохоронних органів на встановлення осіб, які можуть бути очевидцями діяння, а потім їх допит в якості свідків;
- призначення експертиз, необхідних для встановлення окремих обставин правопорушення.

- розшук правопорушників.

Підводячи підсумок, слід відмітити, що типові слідчі ситуації розслідування дають змогу його ефективно спланувати, проводити відповідні слідчі (розшукові) дії та інші заходи. З урахуванням сучасного стану правохоронної практики конкретизовано наступні типові слідчі ситуації при розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні:

- 1) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу, виявлено матеріальні сліди злочину, злочинці відомі – 16 %;
- 2) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу невстановленою особою, наявні відомості щодо характеру злочину, є свідки – 58 %;
- 3) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу від уповноважених осіб на дільниці, наявні відомості щодо характеру злочину, свідки відсутні – 17 %;
- 4) виявлено факт вчинення хуліганства під час виборчого процесу, свідки відсутні – 9 %.

Висновки до розділу 2

На основі дослідження судово-слідчої практики визначено джерела, що стали підставою для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань за фактом учинення хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, зокрема: а) заяви, листи і повідомлення, що надійшли від громадян (44 %); б) повідомлення (рапорти) працівників правоохоронних органів після припинення хуліганських дій (26 %); в) повідомлення працівників інших установ й організацій (22 %); г) матеріали розслідування, виділені з інших кримінальних проваджень (6 %);

д) матеріали, отримані під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій та розшукових заходів (1 %).

Аргументовано, що окремі відомості щодо хуліганських дій на стадії реєстрації в ЄРДР встановлюються через проведення заходів збирання первинної інформації: огляд місця вчинення хуліганства; перевірку камер зовнішнього спостереження; відпрацювання прилеглої території; встановлення особи хулігана та його розшук; встановлення очевидців і свідків хуліганських дій та отримання від них щодо цього пояснень.

Акцентовано увагу на тому, що аналіз первинної інформації про хуліганські дії є вирішальним аспектом на початковому етапі кримінального провадження. Після ознайомлення з визначеними даними з відповідних джерел працівники Національної поліції зобов'язані відразу провести усі вищезазначені заходи.

На підставі узагальнення судово-слідчої практики автором виокремлено обставини, які підлягають встановленню при розслідуванні досліджуваного виду хуліганства.

З'ясовано, що перша ситуація характеризується тим, що отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу та виявлено матеріальні сліди злочину, злочинці відомі. В даному випадку потрібно якомога швидше провести огляд місця події для вилучення інформації з матеріальних джерел. Крім того, необхідно провести освідування учасників кримінального правопорушення. Після цього провести допити потерпілого, свідків та підозрюваного, а також призначити відповідні експертизи.

Визначено, що друга слідча ситуація має дещо складніший характер, адже не встановлено особу, яка вчинила хуліганські дії. В цьому випадку потрібно проводити такі процесуальні дії: 1) огляд місця події; 2) опитування очевидців події, а у подальшому їх допити в якості свідків; 3) призначення відповідних експертиз; 4) розшук хуліганів за словесним портретом від очевидців; 5) зняття інформації з камер спостереження.

Встановлено, що у третій ситуації ще складніша картина: отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу від уповноважених осіб на дільниці, наявні відомості щодо характеру злочину, свідки відсутні. Зазначена ситуація відзначається тим, що крім вищенаведених дій важливо якнайшвидше встановити особу хулігана за «гарячими» слідами. Тому необхідно точно скласти його фоторобот зі слів очевидців та потерпілого, здійснити відповідні оперативні пошукові заходи (зокрема, спецоперація «Спіраль»).

Наголошено, що четверта слідча ситуація ускладнюється тим, що просто виявлено факт вчинення хуліганства під час виборчого процесу, а свідки та будь-яка інформація відсутні. В зв'язку з цим потрібно збільшити доказову базу шляхом проведення відповідних процесуальних дій.

РОЗДІЛ 3

Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні

3.1. Організаційно-тактичні особливості проведення слідчих (розшукових) дій для вилучення інформації з матеріальних джерел

Початковий етап розслідування кримінального правопорушення починається з внесення відомостей щодо нього до Єдиного реєстру досудових розслідувань. До внесення відомостей законодавець дозволив лише проводити огляд місця події. Саме тому ефективно його проведення забезпечує максимальну кількість доказової інформації. Крім того, після внесення відомостей до ЄРДР необхідно провести ряд інших початкових слідчих (розшукових) дій. При розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, проведення зазначених заходів є просто необхідним, адже забезпечує найбільш ефективно отримання доказової інформації.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень [Додаток А] дав змогу встановити, що на початковому етапі розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, зазвичай

проводяться наступні слідчі (розшукові) дії: огляд місця події проводився у 82 %, освідування – 49 %, допит потерпілих та свідків – 100 %. З огляду на зазначене, нами було вирішено серед числа першочергових слідчих (розшукових) дій, що можуть бути проведені при його розслідуванні, виділити наступні: огляд місця події та допит потерпілого та свідків.

Говорячи про сутність огляду місця події потрібно розглянути позиції різних науковців. Ми погоджуємося з думкою В.П. Колмакова, який визначив огляд місця події як невідкладну слідчу (розшукову) дію, що полягає в безпосередньому сприйнятті, дослідженні, оцінці і фіксації дізнавачем (слідчим) обстановки місця події, слідів та об'єктів, які мають відношення до провадження, їх ознак, властивостей, станів та взаємозв'язків з метою з'ясування суті події, що сталася, механізму злочину і його обставин, які мають значення для встановлення істини по справі [107, с. 18].

З огляду на вказане слід наголосити на тому, що огляд є обов'язковою слідчою (розшуковою) дією початкового етапу в кримінальних провадженнях досліджуваної категорії.

У той же час, окремі науковці визначають досліджувану слідчу (розшукову) дію через можливість сприйняття певних об'єктів, що мають значення для кримінального провадження. Ця ознака завжди і була в основі класифікації оглядів [284, с. 101]. Зокрема, В.П. Попов формулював огляд місця події як комплекс слідчих і розшукових заходів, спрямованих на виявлення й закріплення речових доказів та слідів злочину, встановлення механізму й мотивів злочину, використання даних огляду з метою розшуку по гарячих слідах [193, с. 8-9].

На основі дослідження матеріалів кримінальних проваджень [Додаток А], було визначено, що працівниками Національної поліції в визначеній категорії проваджень проводилися такі види оглядів: огляд місця події – 76 %, огляд живих осіб (освідування) – 49 %, огляд предметів – 12 %, огляд документів – 8 % [266, с. 213].

На наш погляд, у даному ракурсі доречним є твердження Б.М. Дердюка, який наголошує на тому, що у ході досудового розслідування злочинів доволі розповсюдженими є ситуації, коли слідчому доводиться самому вибирати, яку саме процесуальну дію потрібно провести. У таких випадках важливо визначити, чи зможе певна дія сприяти досягненню пізнавальної мети на тому або іншому етапі досудового розслідування. Правильний вибір процесуальної дії, необхідної в кожному конкретному випадку, сприятиме оптимізації процесу розслідування злочинів під час провадження кримінально-процесуальної діяльності [64, с. 173]. Так, згідно з положеннями ч. 1 ст. 237 КПК України метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей та документів. Про ОМП зазначається ч. 3 ст. 214 КПК України наступним чином: огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань [142].

У свою чергу, Є.П. Іщенко визначив його як невідкладну слідчу (розшукову) дію, що складається в безпосередньому сприйнятті, дослідженні і фіксації слідчим обстановки цього місця, що відносяться до нього слідів і предметів, їх взаємозв'язків і характерних особливостей з метою з'ясування істини події, що сталася, механізму злочину та інших обставин, що мають значення для правильного вирішення кримінального провадження судом [95, с. 206].

На нашу думку, найбільш вдалим є визначення поняття огляду місця події, надане Є.І. Макаренко, який сформулював його як невідкладну слідчу (розшукову) дію, спрямовану на безпосереднє встановлення, сприйняття, дослідження та фіксацію обстановки місця події (стану, властивостей і ознак матеріальних об'єктів, що перебувають на місці події), слідів злочину та інших фактичних даних, які в сукупності дозволяють зробити ґрунтовний висновок щодо характеру, механізму та мотивів злочину, особи

злочинця та інших обставин, які підлягають доказуванню у разі порушення в подальшому кримінального провадження чи досудового слідства [163, с. 12].

Серед завдань ОМП більшість вчених-криміналістів виділяє наступний перелік:

- вивчення і фіксація обстановки місця події з метою з'ясування характеру та механізму події;
- виявлення та вилучення слідів злочину, які надалі можуть слугувати речовими доказами у кримінальному провадженні;
- виявлення ознак, що характеризують осіб, які брали участь у вчиненні злочину;
- фіксація особливостей, притаманних потерпілому та іншим об'єктам посягання;
- встановлення обставин, що відображають об'єктивну сторону злочину: час і спосіб його вчинення, дії злочинця на місці події;
- наслідки злочину, наявність причинного зв'язку між діями злочинця і наслідками;
- виявлення ознак, що вказують на мотиви і мету вчинення злочину;
- виявлення обставин, які сприяють вчиненню злочину [184, с. 13].

На основі дослідження судово-слідчої практики [Додаток А] встановлено, що огляд місця події переважно відбувався за несприятливих ситуацій (78 %), зокрема:

- відсутність очевидців події – 71 %;
- велика кількість очевидців події, які дають суперечливі показання – 21 %;
- знищення слідів кримінального правопорушення – 51 %.

Стосовно підготовчого етапу огляду місця події, то, наприклад, В.Ю. Шепітько викладає зазначені заходи наступним чином:

- слідчий має уточнити характер події згідно з повідомленням, що надійшло;
- вжиття заходів (через органи міліції або адміністрацію установи) щодо охорони місця події та надання допомоги потерпілим;
- забезпечити безпеку громадян на ділянках, які межують з місцем події;
- перевірити готовність науково-технічних засобів;
- вирішити питання щодо транспортних засобів, які необхідні для виїзду на місце події;
- визначити коло осіб, які братимуть участь в огляді, згідно з характером злочину (судово-медичний експерт, експерт-криміналіст, кінолог та ін.);
- вирішити питання про запрошення понятих, особливо у випадках, коли місцем події є віддалена місцевість або огляд відбувається у нічний час тощо [129, с. 111-112].

Інші автори виокремлювали такі підготовчі дії: 1) одержати вичерпну інформацію про обставини вчиненого кримінального правопорушення; 2) забезпечити до свого прибуття охорону місця події (наприклад, силами патрульної поліції, які знаходяться неподалік від місця злочину, або адміністрації установи тощо) та затримати осіб, які є очевидцями злочинної події, до прибуття слідчо-оперативної групи; 3) встановити, яких заходів вжито щодо усунення наслідків кримінального правопорушення; 4) організувати медичну допомогу потерпілим або особам, які учинили правопорушення; 5) визначити склад слідчо-оперативної групи (за необхідності залучити необхідних спеціалістів); 6) заздалегідь забезпечити наявність понятих, якщо є підстави вважати, що на місці події залучити їх буде складно або неможливо; 7) підготувати необхідні науково-технічні засоби для забезпечення виїзду на місце пригоди та проведення огляду (криміналістичні засоби, транспорт, зв'язок та ін.); 8) вирішити питання

щодо застосування службово-розшукового собаки; 9) забезпечити участь необхідних учасників у проведенні цієї слідчої (розшукової) дії [130, с. 217-218].

У свою чергу, Р.С. Белкін визначив наступні організаційно-підготовчі заходи:

- переконатися, що заходів щодо охорони місця події, надання допомоги потерпілим, ліквідації наслідків вжито та скласти план огляду;
- перевірити зміни, які відбулися на місці події до його прибуття;
- визначитися з колом учасників огляду і провести інструктивну нараду;
- встановити особу потерпілого (свідків) і за необхідності опитати їх, дати завдання оперативним працівникам щодо встановлення зазначених осіб;
- отримати оперативну інформацію для висунення слідчих та розшукових версій;
- видалити з місця події сторонніх осіб, які не пов'язані з проведенням огляду;
- забезпечити збереження речових доказів та охорону обстановки місця події;
- організувати переслідування і затримання злочинців по «гарячих» слідах;
- оповістити територіальні органи про характер злочину та прикмети злочинців;
- організувати спостереження у місцях можливої появи хуліганів;
- використовувати (за необхідності) засоби масової інформації [136, с. 558].

На нашу думку, серед головних організаційно-підготовчих заходів огляду місця події слід назвати такі:

- 1) правильне визначення меж огляду;

- 2) визначення вірної послідовності та напрямку пересування місцем події;
- 3) обрання відповідних тактичних прийомів огляду обстановки місця події та окремих її елементів [263, с. 192].

У зв'язку з тим, що огляд місця події є досить масштабним заходом, особливо по досліджуваному кримінальному правопорушенню, необхідно визначитись з його учасниками ще до виїзду СОГ на місце події. Для проведення огляду місця події В.Д. Поливанюк вважає, залежно від конкретної слідчої ситуації, що до складу СОГ повинні входити наступні особи:

- обов'язкові учасники – слідчий, що спеціалізується на розслідуванні кримінальних правопорушень конкретної категорії (керівник СОГ); оперативні співробітники;
- факультативні учасники – інспектор криміналіст, що знає особливості роботи зі слідами по злочинах даної категорії; інспектор служби охорони або служби безпеки об'єкта, що оглядається [192, с. 245].

Також ми поділяємо позицію О.В. Антонюк, яка наголошує на тому, що повнота огляду місця події при розслідуванні хуліганства залежить від вірно обраного складу його учасників. В слідчу-оперативну групу, на думку авторки, для більш ефективного проведення зазначеної процесуальної дії доцільно включати:

- інспекторів-криміналістів зі стажем роботи більше 5 років – для вилучення слідів від застосування знарядь вчинення злочину;
- співробітників патрульної поліції у кількості не менше чотирьох – для забезпечення збереження доказової інформації та охорони місця події;
- працівників оперативних підрозділів – для встановлення та затримання злочинця по «гарячим» слідам [6, с. 113].

Після здійснення визначених заходів організаційно-підготовчого характеру починається безпосереднє проведення ОМП

при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Серед його основних тактичних заходів окремі науковці виділяють наступні:

- правильне визначення меж слідчого огляду;
- розстановка сил та засобів (їх використання);
- обрання найдоцільнішого порядку (методу) пересування місцем події під час огляду;
- визначення тактичних прийомів огляду обстановки місця події та окремих її елементів [170, с. 63].

Ми підтримуємо думку вчених з приводу того, що при розслідуванні досліджуваного виду хуліганства правильне визначення меж ОМП відіграє важливе значення. Оскільки обмежувати район пошуку слідів кримінального правопорушення лише місцем застосування вогнепальної чи холодної зброї неправильно. Адже на прилеглих територіях, як зазначалося раніше, ми можемо виявити знаряддя вчинення суспільно-небезпечного діяння чи інші сліди злочину [5, с. 155].

У свою чергу, М.М. Єфімов виокремив наступні особливості, що виникають і які слід дотримуватись при проведенні огляду місця події під час розслідування хуліганства:

- одержання інформації щодо події;
- допомога потерпілим та охорона місця події;
- підготовка необхідних технічних засобів як для забезпечення виїзду на місце пригоди, так і для безпосереднього проведення огляду;
- забезпечення участі необхідних учасників у проведенні цієї слідчої (розшукової) дії [79, с. 277].

З приводу визначення меж огляду доречною є позиція К.О. Чаплинського, який наголошує на тому, що узагальнення слідчої практики, свідчить, що помилки у їх визначенні допускалися саме у випадках механічного фіксування слідів і обстановки на місці події, без їх осмислення. Але саме характер події

і обстановка визначають у кожному конкретному випадку межі території, яка повинна ретельно оглядатися. Через необґрунтоване звуження меж залишаються без огляду ті ділянки місцевості, на яких можуть знаходитися об'єкти, які безпосередньо пов'язані зі злочином [256, с. 76].

З огляду на це, також слід зазначити, що нами було вирізнено вузлові місця, де у більшості випадків зосереджуються сліди кримінального правопорушення:

- а) місце вчинення хуліганства;
- б) місце дій щодо пошкодження певних об'єктів;
- в) тіла осіб, які мали фізичний контакт з хуліганом.

Також важливим аспектом огляду місця події при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, є визначення методу пересування по території. Ми погоджуємося з позицією М.В. Салтевського, який методи огляду за послідовністю класифікував залежно від способів пересування під час нього наступним чином:

- ексцентричний спосіб (рух по спіралі від центра до периферії);
- концентричний (рух від периферії до центра);
- фронтальний (дослідження об'єктів, розташованих на одній лінії);
- секторний (вивчення території по секторах);
- вузловий (об'єкт поділяється на ділянки, вузли, квадрати) [214, с. 236-237].

На нашу думку, огляд місця вчинення хуліганських дій необхідно проводити від периферії до центру.

Так, 03.11.2010 року приблизно о 17 годині 30 хвилин в с. Білі Ослави Надвірнянського району Івано-Франківської обл. в приміщенні Білоославської сільської ради гр. Ю. умисно, усвідомлюючи суспільно-небезпечний і протиправний характер своїх дій, безпричинно, грубо порушуючи громадський порядок і виражаючи явну неповагу до суспільства, проявляючи елементи

особливої зухвалості, під час здачі виборчої документації членами дільничної виборчої комісії, в залі засідань підійшов до потерпілої під час виконання нею обов'язків секретаря дільничної виборчої комісії та висловлюючись до неї нецензурними словами, наніс удар рукою в область грудної клітки, спричинивши фізичний біль. Крім цього гр. Ю. намагався вирвати з рук потерпілої протоколи результатів виборів, які потерпіла дооформляла як секретар дільничної виборчої комісії. Внаслідок хуліганських дій гр. Ю. у потерпілої погіршився стан здоров'я, в зв'язку з чим була викликана карета «швидкої допомоги» і тимчасово була призупинена діяльність сільської виборчої комісії [226].

У данному випадку, конкретного центру вчинення кримінального правопорушення не буде, тому застосування концентричного методу є найбільш доцільним.

Під час безпосереднього огляду місця події слідчий, як вірно відмічає М.І. Єнікеев, повинен забезпечити з'ясування таких умов:

- чи вчинено злочин, і якщо так, то якого виду;
- чи є дана місцевість місцем вчинення злочину;
- скільки осіб брало участь у вчиненні злочину;
- на якій основі, з якою метою, коли вчинено злочин;
- які механізм та спосіб вчиненого, які дії вчинив злочинець, до яких наслідків вони призвели;
- що знищено чи пошкоджено;
- які предмети використовувалися як знаряддя злочину, чи було у правопорушника транспортний засіб;
- які сліди на тілі, одязі, взутті, інших речах злочинця могли утворитися, в якому напрямку він відбув з місця події;
- хто міг бути свідком скоєного, приходу і відходу злочинця [69, с. 21].

У зв'язку з цим ми вважаємо доречною думку Є.П. Іщенко, який наголошував на тому, що загальний огляд місця події є своєрідною рекогносцировкою: слідчий, обходячи або оглядаючи

це місце, отримує певне уявлення про те, що трапалося, визначає оптимальні межі території, що підлягає ретельному огляду. В її межі включаються не тільки те місце, де виявлені очевидні сліди, а й сусідні ділянки і приміщення, де теж можуть бути виявлені сліди злочинця. Орієнтуючись на місці, слідчий проводить фотозйомку або відеозапис, вивчає і фіксує як обстановку в цілому, так і взаємне розташування, взаємозв'язок основних об'єктів навколишньої місцевості або приміщень (шляхи підходу-відходу, сусідні будівлі, підвали, горища та ін.) [95, с. 210].

Серед інших тактичних прийомів ОМП при розслідуванні досліджуваного виду хуліганства, слід визначити наступні:

- вибір послідовності огляду об'єктів, що знаходяться на місці події;
- залучення понятих до окремих дій під час огляду місця події та звернення їх уваги на виявлені об'єкти;
- спостереження за поведінкою особи, яка повідомила про виявлення кримінального правопорушення чи є власником приміщення;
- зіставлення слідів, виявлених на місці події, та отриманих даних з іншими вже відомими у справі доказами [220, с. 227-228].

Слід наголосити на тому, що при огляді місця події необхідно знімати інформацію з усіх можливих камер зовнішнього спостереження для встановлення особливостей вчинення конкретних хуліганських дій. Так, для правопорушень, учинених злочинними групами, характерними є наступні ознаки:

- 1) активні учасники хуліганських дій у більшості випадків одні й ті самі;
- 2) наявність того самого автотранспорту, яким привозяться учасники на місце;
- 3) атрибути та інші засоби хуліганських дій розповсюджуються конкретними особами.

Доречно А.О. Крикунов акцентує увагу про те, що при розслідуванні хуліганських дій ОМП є необхідним, адже в будь-якому випадку залишили певні сліди на матеріальних об'єктах: пошкодження телефонів-автоматів, розбиття скла на вікнах та вітринах, наруга над пам'ятниками, нанесення нецензурних написів на парканах, будівлях тощо [124, с. 20].

У свою чергу, В.Ю. Шепітько рекомендує й інші методи огляду, які розділяє у відповідності до характеру віддзеркалення (відображення) на місці події обставин кримінального правопорушення. Зокрема, автор виділяє такі ситуації, коли подія суспільно-небезпечного діяння:

- а) має справжнє відбиття;
- б) має неповне відбиття;
- в) не знаходить свого явного відбиття;
- г) має помилкове відбиття [274, с. 7].

При описі обстановки слідчий при розслідуванні досліджуваного виду хуліганства, завжди повинен виходити з того, що в подальшому може виникнути необхідність в реконструкції обстановки місця події і що це стане можливим лише у тому випадку, якщо якісно буде складено протокол. З цього приводу доречно думка Г.І. Грамовича, що неприпустимо вживати в протоколі невизначені слова і вирази типу «поблизу», «поруч», «близько» або робити в ньому якісь припущення. Можна лише фіксувати заяви потерпілих, матеріально-відповідальних осіб, свідків-очевидців, які беруть участь в огляді. При описі місця розташування об'єктів необхідно вказувати дві координати щодо нерухомих предметів. У заключній частині протоколу слідчий перераховує вилучаються об'єкти і вказує спосіб їх упаковки. Якщо застосовувалося фотографування, перераховуються сфотографовані об'єкти, вказуються умови зйомки і кількість зроблених знімків. Після виготовлення фотознімків вони оформляються у вигляді фототаблиці і долучаються до протоколу.

До протоколу долучаються також схеми і плани місця злочинної події [61, с. 35].

Деякі науковці наводять перелік запитань, які повинен одержати слідчий, як керівник ОМП, наступним чином: коли і як довго відбувалася кримінальне правопорушення; що конкретно відбувалося на місці злочину; кількість осіб, що брали участь у злочині; мотиви дій злочинців; хто конкретно вчинив суспільно-небезпечне діяння. Відповіді на ці запитання, як зазначає дослідник, можуть бути отримані шляхом огляду й аналізу обстановки, виявлення й дослідження слідів, оглядом трупа, шляхом одержання інформації від родичів, сусідів, свідків та шляхом аналізу отриманої інформації з позицій досвіду учасників огляду місця події та інших методів [121, с. 121].

Важливе значення при розслідуванні досліджуваної категорії злочинів має залучення спеціалістів, які повинні вилучати доказову інформацію. Так, відповідно до Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події, також при проведенні ОМП працівники правоохоронних органів повинні дотримуватися таких вимог:

- 1) перед виїздом для участі в ОМП спеціалісти, у тому числі спеціалізованої пересувної лабораторії, повинні отримати інформацію про подію, інші відомі обставини та підготувати необхідне технічне обладнання, пристрої та прилади;
- 2) відомості про спеціалістів, які беруть участь у проведенні ОМП, про результати ОМП, а також інформація про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, повинні вноситись до протоколу ОМП;

- 3) при виготовленні оригіналу документа в електронній формі (його відображення) після завершення ОМП спеціалістом за дорученням слідчого у довільній формі складається письмове пояснення, у якому зазначаються дата проведення процесуальної дії, дата виготовлення документа (відображення), номер та/або параметри технічних носіїв інформації, а також прізвище особи, яка виготовила копію запису. Письмове пояснення та відображення запису процесуальної дії приєднуються як додатки до протоколу ОМП;
- 4) забезпечити контроль керівництву слідчих підрозділів за якістю роботи підлеглих та спеціалістів під час проведення ОМП і вжити заходів, спрямованих на підвищення ефективності використання ними техніко-криміналістичних засобів [197].

Тобто обов'язків інспекторів-криміналістів достатньо для того, щоб вилучити достатню кількість доказової інформації під час проведення досліджуваної слідчої (розшукової) дії.

Під час детальної стадії уповноваженій особі необхідно виконати наступні заходи:

- об'єкти ретельно і детально оглядаються (в цих цілях вони можуть зсуватися з місця, перевертатися і т. п.);
- приймаються всі доступні заходи щодо розшуку та виявлення на самому місці події і на окремих об'єктах слідів злочину і злочинця;
- відбираються об'єкти зі слідами на них, піддаються виїмці сліди з тих об'єктів, які не можна вилучити, а якщо це неможливо, з них знімаються копії;
- фіксуються негативні ознаки стану предметів;
- перевіряються дані загального огляду;
- проводиться вузлова і детальна фотозйомки [137, с. 589].

Під час огляду місця події при розслідуванні злочинів зазначеної категорії, про що доречно зазначає О.В. Лускатов, повинні

вживатися заходи для встановлення можливих свідків. Для цього потрібно застосовувати поквартирні обходи. У ході пошуку свідків можуть бути виявлені особи, які періодично в той же самий час доби перебувають у певному місці (прямують на роботу або повертаються додому, вигулюють собак, роблять пробіжки і т.ін.) [162, с. 55].

З приводу можливих тактичних помилок, доречною є позиція Г.А. Зоріна, який серед них виділив наступні:

- помилкове дроблення, розчленовування цілісного об'єкта, явища, події на не зв'язані між собою частини;
- помилкове об'єднання різних, не пов'язаних об'єктів, явищ, фактів у загальне ціле, яким ці факти насправді не були;
- помилкове перебільшення реальних параметрів і характеристик прояву подій і дій;
- помилкове применшення цих параметрів і характеристик;
- помилкове зменшення і наділення описуваних подій, дій, предметів уявними і не властивими їм ознаками, рисами, особливостями поведінки;
- помилкове усунення, вилучення, пропуски в описі подій, дій і предметів за рахунок опускання їх ознак, властивостей, деталей, проявів;
- помилкова перестановка, заміщення реальних об'єктів, ознак, властивостей чи дій іншими: зміщення в часі або перенесення в просторі;
- помилкова трансформація, тобто спотворення форми, структури, послідовності реальної події, явища, дії;
- помилкове ототожнення, бачення схожості або розрізнення (помилка розпізнавання);
- помилкове розуміння сказаного в процесі мовного контакту учасників розслідування [89, с. 271-272].

З огляду на проведене дослідження [Додаток Б], нами визначено типові тактичні помилки, яких припускаються слідчі при огляді, зокрема:

- а) невчасне проведення означеної процесуальної дії – 67 %;
- б) недбале проведення огляду – 49 %;
- в) відсутність техніко-криміналістичних засобів фіксації місця події – 42 %;
- г) невикористання записів з камер зовнішнього відеоспостереження – 51 %;
- д) ігнорування оперативно-розшукової інформації – 17 %.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що огляд місця події є обов'язковою слідчою (розшуковою) дією при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. До внесення відомостей до ЄРДР законодавець дозволив проводити лише огляд місця події. Саме тому ефективно його проведення забезпечує максимальну кількість доказової інформації.

Вчинення кримінальних правопорушень зумовлює заходи по приховуванню їх наслідків, безпосереднього вчинення, окремих слідів суспільно-небезпечного діяння. В той же час, на працівників правоохоронних органів покладений обов'язок виявляти сліди кримінально каранних діянь. Одним із засобів цього є обшук. Адаже за допомогою зазначеної СРД можливо виявити матеріальні докази причетності конкретної особи до вчинення хуліганських дій.

Стосовно поняття досліджуваної слідчої (розшукової) дії, слід зазначити, що, наприклад, К.О. Чаплинський визначає його наступним чином: слідча (розшукова) дія, що полягає в примусовому обстеженні приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих громадян з метою відшукання і вилучення предметів, що мають значення для справи, а також виявлення розшукуваних осіб [255, с. 202].

На думку інших авторів, обшук за своїм змістом є складною слідчою (розшуковою) дією і має проводитися за суворого дотримання процесуальних норм, відповідно до тактичних правил, ретельно продумано і, якщо можна так висловитися, фундаментально [118, с. 68].

У свою чергу, М.Б. Головка формулює обшук як слідчу (розшукову) дію, що, як правило, проводиться на підставі ухвали слідчого судді та здійснюється слідчим чи прокурором процесуальне примусове обстеження приміщень, місцевості, окремих осіб з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, зняття кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте в результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб [58, с. 9].

Тобто зазначені автори формулюють обшук в одному напрямку, виділяючи його характерними ознаками примусовий порядок, а також виявлення конкретних предметів.

Згідно ч. 1 ст. 234 КПК України обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукання зняття кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб. Законодавець чітко визначив ці особливості, які вказувались науковцями у своїх визначеннях.

Слід зазначити, як зазначає О.І. Овчаренко, що у досліджуваній категорії кримінальних проваджень можуть розшукуватися не тільки зняття вчинення кримінального правопорушення, а також і більш «прозаїчні» об'єкти (наприклад, одяг, в явий був одягнутий злочинець під час вчинення суспільно-небезпечного діяння) [181, с. 9-10].

Як і огляд, обшук складається з трьох етапів. На першому, підготовчому, етапі слідчий повинен здійснити ряд заходів для найбільш ефективного проведення слідчої (розшукової) дії. Серед них В.С. Кузьмічов, виокремлював виділяє такі: збирання необхідної орієнтуючої інформації; визначення оптимального часу проведення обшуку; складання плану проведення обшуку; підбір учасників обшуку і попередній їх інструктаж; підготовка технічних засобів [148, с. 214].

Ми підтримуємо позицію К.О. Чаплинського, який виділяє серед них наступні:

- вивчення матеріалів кримінального провадження;
- збирання орієнтуючої інформації про: особу злочинця, а також членів його сім'ї, родичів та знайомих; усі епізоди злочинної діяльності; місця (об'єкти) обшуків; знаряддя (засоби) злочину та предмети, що здобуті злочинним шляхом і підлягають відшуканню, та ін.;
- аналіз та оцінка зібраної інформації та слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування, до ухвалення рішення про проведення обшуку;
- прийняття (ухвалення) рішення про проведення обшуку;
- планування та визначення часу проведення обшуку;
- створення оптимальних умов для проведення даної слідчої (розшукової) дії;
- визначення та підготовка необхідних науково-технічних і транспортних засобів;
- вирішення питання про застосування службово-розшукового собаки; добір необхідних учасників для проведення обшуку;
- визначення способу фіксації ходу та результатів обшуку;
- розробка заходів, що передбачають дії учасників обшуку у випадках виникнення непередбачуваних ситуацій або ускладнень;
- забезпечення безпеки учасників слідчої (розшукової) дії;
- складання плану проведення обшуку;
- проведення інструктивної наради (інструктаж) серед усіх учасників процесуальної дії [253, с. 339].

З огляду на специфіку нашого дослідження розглянемо деякі з них. Так, збирання необхідної орієнтуючої інформації також має важливе значення та включає ряд заходів. Адже необхідно зібрати якнайбільше інформації про особу, яка обшукується, ознайомитися з місцем (місцевістю), приміщенням,

де відбуватиметься обшук, з метою необхідної орієнтації на місцевості. Завдяки цій інформації можна висунути пошукові версії щодо місця знаходження шуканого. У свою чергу, М.М. Єфімов акцентує увагу на тому, що у кримінальних провадженнях за ст. 296 КК може виникати необхідність у проведенні обшуку за місцем проживання підозрюваного. Під час розслідування хуліганства обшуки за місцем проживання підозрюваного проводяться відразу після його затримання, що дозволяє виявити і вилучити знаряддя злочину, речі і цінності, здобуті злочинним шляхом, та інші предмети й документи, які мають значення для кримінального провадження [76, с. 92].

На думку В.О. Коновалової, усі вони у своїй побудові ґрунтуються на відповідній інформації, відрізняючись у першому випадку ширшим діапазоном пошукових дій і визначеністю розшукуваного об'єкта (особи). У процесі обшуку місце пошукових дій обмежено житловим приміщенням, ділянкою місцевості, однак при цьому не завжди має місце чіткий об'єкт пошукових дій, тому що він невизначений, хоча й зумовлений видом і механізмом вчинення злочину [108, с. 67].

Зокрема, В.Ф. Глазирін наголошує на тому, що збір орієнтуючої інформації припускає одержання відомостей про особистість обшукуваного та інших осіб, які мешкають чи працюють на об'єкті, що обшукується. Дані про особу обшукуваного включають наступні групи ознак:

- соціально-демографічні (соціальний стан, освіта, професія, фах, рід занять, виробничий стаж, взаємовідносини в колективі, родинний стан, дані про членів сім'ї, взаємовідносини в сім'ї, матеріальне становище, житлові умови, найближче оточення, зв'язки, наявність зброї та ін.);
- соціально-біологічні (стать, вік, стан здоров'я);
- етико-психологічні: моральні (погляди, переконання, прагнення, життєві чекання та ін.);

- інтелектуальні (обсяг знань, рівень, розумового розвитку тощо);
- емоційні (сила, врівноваженість і рухливість нервових процесів, темперамент, стан емоційної збуджуваності, сила і темп реакцій на різноманітні подразники та ін.);
- вольові (цілеспрямованість, самовладання, рішучість та ін.);
- девіантні (вживання алкоголю, наркотиків, схильність до суїциду, наявність судимостей тощо) [57, с. 41-46].

А вже Н.О. Кононенко акцентує увагу на тому, що для детального збирання орієнтуючої інформації необхідно встановити та дослідити всі можливі джерела, в яких міститься інформація про вік, рівень культури, спосіб життя, інтереси, графік роботи, професійні навички, спеціальні знання, захоплення, знайомства і зв'язки (не обов'язково злочинні), злочинні можливості, наявність судимостей, склад сім'ї, відносини із сусідами, з колегами по роботі та ін. Зазначену інформацію уповноважена особа може одержати індивідуально або за допомогою працівників оперативних підрозділів. Треба відмітити, що професія обшукуваного, його звички, інтелектуальні якості і спосіб життя неминуче відбиваються на виборі місця схову, конструкції тайника, способах маскуванню. Злочинець, як правило, вдається до тих прийомів і методів, якими він найкраще володіє. Часто професія такої людини свідчить про її фізичні можливості зі створення тайників, важкодоступних місць за допомогою тих чи інших інструментів, знарядь, сировини, матеріалів, якими він найчастіше користується [115, с. 145].

Стосовно предмета, що підглядає пошуку, одразу слід вказати на те, що в окремих випадках його характеристики будуть мати важливе значення для вчинення хуліганських дій організованою групою.

Загалом, у справах про хуліганство в ході обшуку, на думку М.М. Єфімова, підлягають відшуканню об'єкти, які:

- 1) доводять факт учинення хуліганства. До них можна віднести, наприклад, предмети, що належали потерпілим і підібрані хуліганом, розірваний і забруднений кров'ю одяг потерпілого, зброя або предмети, якими були заподіяні тілесні ушкодження;
- 2) свідчать про постійний характер антисуспільної поведінки хулігана: наявність вогнепальної чи холодної зброї або предметів, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень;
- 3) свідчать про те, що особи які вчинили хуліганство, причетні й до інших злочинів;
- 4) розкривають характер взаємовідносин хулігана з потерпілим або свідком [73, с. 105].

У свою чергу, Н.О. Кононенко визначила, що під час проведення обшуку при розслідуванні хуліганства, що було вчинено при проведенні спортивно-масових заходів, можуть бути виявлені такі об'єкти:

- 1) що доводять факт вчинення хуліганських дій: предмети, що належать потерпілому; предмети, якими були нанесені потерпілому тілесні пошкодження (файери, холодна та вогнепальна зброя); предмети, якими підозрюваний вчинював хуліганські дії (файери, запальні речовини); одяг правопорушника, на якому залишилися сліди біологічного походження (кров, піт, слина); предмети, які особа застосувала для нанесення написів чи зображень на стінах стадіонів, парканах (фарби, крейда);
- 2) що характеризують особу злочинця: медичні довідки; характеристики з роботи; довідки про звільнення з місць позбавлення волі;
- 3) що пояснюють характер взаємовідносин підозрюваного з потерпілим чи свідком: символіка футбольних клубів (кашне, м'ячі, плакати); записи про входження до фанатських угруповань; листи з погрозами, звинуваченнями;

анонімні листи образливого характеру до вболівальників інших футбольних клубів;

- 4) що вказують на можливе місце знаходження підозрюваного, який переховується: адреси розміщень фанатських груп; бари, кафе, де збираються вболівальники; адреси знайомих, родичів; особисті листи; інформація з мобільних телефонів;
- 5) що свідчать про вчинення підозрюваними інших кримінальних правопорушень: наркотичні речовини та прекурсори; холодна та вогнепальна зброя; файери, вибухові речовини; відмички, фомки [114, с. 68].

А вже О.В. Антонюк, з огляду на специфіку свого дослідження виділила наступні групи об'єктів, що підлягають відшукуванню:

1. Знаряддя вчинення злочину (29%): вогнепальна зброя (бойова й інша стрілецька зброя військового зразка; спортивні малокаліберні пістолети й гвинтівки; нарізна мисливська зброя; перероблена зброя та інше); холодна зброя (багнет; стилет; ніж; нунчаки; кастет та інше); спеціально пристосовані для нанесення тілесних ушкоджень та заздалегідь заготовлені предмети (ножі, які не належать до холодної зброї; гумові кийки; газові пістолети та балончики; пневматична зброя; вибухові пакети; імітаційно-піротехнічні засоби; бейсбольні бити та інше).

2. Предмети зі слідами злочину (11%): одяг правопорушника, на якому залишилися сліди знарядь вчинення злочину (порохові газу, пошкодження) та біологічного походження; предмети, що належать потерпілому, але були вилучені зловмисником.

3. Документи, що характеризують особу злочинця (34%): медичні довідки; характеристики з місця навчання чи роботи; довідки з місць позбавлення волі.

4. Вказують на місце його знаходження (9%): адреси знайомих та родичів; особисті листи з інформацією щодо можливого місця перебування особи; мобільні телефони та комп'ютери; візитки готелів, барів, кафе.

5. Матеріали, які свідчать про спостереження за потерпілим або збирання щодо нього певної інформації (8%).

6. Демонструють факт вчинення іншого кримінального правопорушення (7%): наркотичні речовини, прекурсори та їх аналоги; зброя, боеприпаси, вибухові речовини; предмети, вилучені з цивільного обігу; відмички, фомки [6, с. 230].

Ми підтримуємо позицію В.Ю. Шепітька з приводу того, що для встановлення точної інформації стосовно предмету пошуку обов'язкова постановка обшукуваному серії уточнюючих запитань про час, місце, природу та мету придбання даних об'єктів; характер їх використання; місце зберігання та ін. Такі запитання дозволяють усвідомити взаємозв'язок предмета пошуку з іншими обставинами, виявити окремі протиріччя та неточності [272, с. 234].

На основі дослідження судово-слідчої практики [Додаток А], встановлено категорії об'єктів, які потрібно виявляти та вилучати під час проведення обшуку при розслідуванні досліджуваного виду кримінального правопорушення, зокрема:

- а) засоби вчинення хуліганських дій (атрибутика різних партій);
- б) засоби маскування;
- в) знаряддя вчинення хуліганських дій (холодна або вогнепальна зброя, саморобні пристрої);
- г) печатна продукція;
- д) флешнакопичувачи, диски, комп'ютерна техніка.

Говорячи про безпосереднє проведення обшуку, необхідно пам'ятати, що видача на пропозицію слідчого опукуваним предметом, визначеним в ухвалі, не зумовлює припинення цієї слідчої (розшукової) дії. Але вже під час цього слідчому доцільно встановлювати психологічний контакт. Для його встановлення необхідно застосовувати рефлексію. Її використання дає можливість перегравати суперника.

В.І. Гаєнко з цього приводу акцентує увагу на тому, що важлива роль у таких випадках належить саме рефлексивному мисленню, що допомагає уявній орієнтації слідчого на ту схему дій і міркувань злочинця, яка є підставою для способу й місця приховування. Програвання варіантів міркувань злочинця, як правило, сприяє ефективності проведеного обшуку [51, с. 62].

Слід також акцентувати увагу на тому, що важливо використовувати під час обшуку великих територій, будівель (офіси партій, офіси громадських організацій) відеофіксуючої техніки загальної дії (квадрокоптерів) для фіксації загальної картини об'єкту, підходів від нього. Адже активне використання зазначеного технічного забезпечення у проведенні обшуку з може бути спрямоване на надання допомоги слідству, полегшення роботи слідчого з метою створення умов, які свідчили б про наявність (або відсутність) предмета пошуку, або ж у дезорганізації дій слідчого з метою відволікати його увагу від захованого. У той же час, слід пам'ятати, що поведінка підозрюваного, свідка чи потерпілого може бути спрямована на перешкоджання роботі слідчого, на спробу вивести його з психологічної рівноваги. Тут може мати місце, наприклад, відштовхування слідчого від дверей, вікна, дитячої коляски, образливі вигуки, звинувачення (в істеричній або хуліганській формі) в порушенні закону, виривання з його рук якого-небудь предмета тощо [240, с. 88].

Серед тактичних прийомів, що можуть використовуватись при проведенні досліджуваної слідчої (розшукової) дії є спостереження за реакціями обшукуваних осіб. Адже суттєвою особливістю провадження обшуку є те, що особа не може залишатися байдужою під час нього. Вона може болісно реагувати на окремі його етапи та, загалом, гостро переживає в даній обстановці. Тому проявляється зовнішньо. В особи виникають прояви

хвилювання, зниження критичності мислення, пам'яті, уваги, змінюється колір обличчя, короткочасно розширюються зіниці очей, відбуваються неконтрольовані мікрорухи, що суперечать змісту пояснень обшукуваної особи, покусання або затиснення губ, важке дихання тощо. Реакції значно посилюються, якщо слідчо-оперативна група близько підійшла до розшукуваних об'єктів [252, с. 83].

Адже знаходячись у стані сильного збудження, обшукувана особа не в силах контролювати свої дії, результати яких можуть виражатися в афектних спалахах, проявах істерики. Та навпаки, про що наголошує А.П. Ковтуненко, пасивна участь обшукуваного буде виключати будь-який контакт зі слідчим. В даному випадку, особа розуміє, що його поведінка під час обшуку падають під спостереження з боку працівників правоохоронних органів, і тому прагне взяти себе в руки з метою пригнічення своїх психофізіологічних реакцій, демонструє байдужість, мовчання, перебуває в одному місці [102, с. 181].

Також доречним під час розслідування хуліганства можна залучати до проведення обшуку кінолога. Адже застосування службово-розшукового собаки надає можливість досягти одразу кількох цілей: по-перше, це є можливістю відшукати предмети зі специфічним запахом; по-друге, можливість легалізувати відомості, здобуті оперативним шляхом [44, с. 121].

Підводячи підсумок, потрібно вказати на те, що обшук – є обов'язковою слідчою (розшуковою) дією при розслідуванні хуліганства досліджуваного виду. Адже матеріальні докази, що можуть бути виявлені під час його проведення забезпечують необхідну базу для доказування під час судового розгляду кримінального провадження.

3.2. Криміналістичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій для вилучення інформації з особистісних джерел

Серед всього спектру можливих слідчих (розшукових) дій, які можуть бути проведені при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, слід виділити групу, яка характеризується отриманням інформації з особистісних джерел. Адже на початковому етапі розслідування досліджуваних правопорушень діяльність працівників правоохоронних органів часто зводиться до отримання конкретної орієнтуючої інформації щодо механізму вчинення хуліганських дій та особи хулігана. Тому дослідження організаційно-тактичних особливостей здійснення цих процесуальних дій має досить важливе значення для всього кримінального провадження.

Розглядаючи допит потерпілого та свідків в кримінальних провадженнях, по факту вчинення хуліганства під час виборчого процесу в Україні, одразу слід зазначити, що допит є найбільш розповсюдженою слідчою (розшуковою) дією, за допомогою якої збирається інформація під час розслідування [267, с. 172].

Окремі автори його характеризують як серію логічно поєднаних між собою запитань, що ставляться уповноваженою особою у певній послідовності: хронологічній, логічній, тактичній, зворотній, психологічній [195, с. 70]. У свою чергу, Є.М. Лівшиц характеризує це поняття як процес передачі слідчому допитуваним інформації про подію, яка розслідується, або про пов'язані з нею обставини і про причетних осіб [152, с. 97].

Більш докладно О.В. Дулов визначає його як слідчу і судову дію, що полягає в отриманні та фіксації показань про обставини, що мають значення по справі безпосередньо від допитуваної особи, якою є свідок, потерпілий, підозрюваний, і яка проводиться в суворій відповідності з кримінально-процесуальним законом [140, с. 306].

Ми підтримуємо позицію В.Ю. Шепітька, який визначає допит як слідчу (розшукову) дію, що являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, та спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні [129, с. 252].

В цілому допит складається з основних трьох етапів: підготовка до проведення допиту (підготовчий), безпосереднє проведення слідчої (розшукової) дії (робочий) та фіксація ходу і результатів допиту (заклучний) [257, с. 218]. Стосовно організаційно-підготовчих заходів до проведення цієї СРД, то, наприклад, А.Ф. Волобуєв серед них визначає наступні:

- ретельне, повне і всебічне вивчення матеріалів кримінального провадження;
- визначення черговості допиту (тобто кола осіб, які підлягають допиту, та послідовності їх проведення);
- одержання інформації про допитувану особу;
- ознайомлення з деякими спеціальними питаннями;
- запрошення осіб, участь у допиті яких є обов'язковою;
- планування допиту;
- визначення часу і місця проведення допиту;
- підготовка робочого місця для проведення допиту [131, с. 295-297].

С.Ю. Якушин до таких заходів відносить: вивчення матеріалів кримінального провадження; підготовка спеціальних питань; вивчення особи допитуваного; складання плану допиту [285, с. 80].

У свою чергу, В.Г. Лукашевич акцентує увагу до того, що при підготовці до будь-якої вербальної слідчої (розшукової) дії, як зазначає, мають досліджуватися матеріали справи та результати оперативно-розшукової діяльності в трьох основних напрямках:

- 1) вивчення осіб, з якими належить спілкуватись;

- 2) аналіз фактичних даних та зібраних у справі доказів;
- 3) вивчення структури спілкування осіб, котрі цікавлять слідчого [160, с. 138].

Серед інших заходів організаційно-підготовчого характеру працівникам правоохоронних органів необхідно проводити ті, які мають значення для отримання в подальшому оперативної інформації, що забезпечить якісне проведення НСРД. Серед них окремі вчені-криміналісти формують такі:

- визначити форми використання оперативних даних під час допиту;
- надати оцінку поінформованості допитуваного про стан розслідування;
- визначити можливості оперативного працівника в межах тактичного забезпечення допиту і запланованих тактичних прийомів (комбінацій);
- визначити можливі наслідки допиту у випадку зміни слідчої ситуації;
- надати оцінку тактичного ризику [85, с. 14].

Тобто підготовчий етап до допиту є обов'язковою умовою його ефективного проведення. Серед них найбільш важливих організаційно-підготовчих заходів є наступні: вивчення особи хулігана, збирання оперативної інформації щодо нього та його зв'язків, дослідження можливості існування злочинної групи, підбір для демонстрації матеріалів та речових доказів.

Тому ми підтримуємо позицію К.О. Чаплинського, який до основних завдань досліджуваної слідчої (розшукової) дії відніс наступні:

- отримання доказів за кримінальним провадженням;
- встановлення об'єктивної істини у справі;
- перевірка слідчих версій;
- встановлення фактичних даних про підготовку, вчинення та приховання злочину;

- встановлення обставин, які сприяли або перешкоджали учиненню злочину;
- збирання відомостей про особу злочинця та його зв'язки;
- вжиття заходів профілактичного характеру та ін. [255, с. 218].

Після здійснення підготовчих заходів починається безпосереднє проведення допиту. В ході дослідження [Додаток Б] нами було з'ясовано, що допит підозрюваних (хуліганів) переважно відбувається у конфліктних ситуаціях. Встановлено, що допит підозрюваних (хуліганів) в більшості випадків відбувається у конфліктних ситуаціях (81 %), серед них:

- відсутність психологічного контакту із хуліганом – 59 %;
- відмова від давання показань – 19 %;
- давання неправдивих свідчень у разі виявлення факту причетності до хуліганства – 65 %;
- висунення неправдивого алібі – 28 %.

Для вирішення вказаних конфліктних ситуацій застосовуються відповідні тактичні прийоми. Загалом, серед них М.П. Яблоков виділяє наступні:

- встановлення психологічного контакту;
- демонстрація перед допитуваним можливого механізму вчинення злочину;
- демонстрація доказів із роз'ясненням їх значення;
- створення уявлення про перебільшену поінформованість слідчого;
- приховування поінформованості слідчого від допитуваних;
- використання елементу раптовості [281, с. 153-156].

А вже В.О. Коновалова акцентує увагу на тому, що, визначаючи тактичні прийоми допиту й оцінюючи отримані показання, необхідно з'ясувати:

- умови, у яких свідок або обвинувачений спостерігав предмети і явища (удень, уночі, близько, далеко, тобто об'єктивні чинники);

- психічний стан допитуваного на момент сприйняття чи після нього (був свідок зляканий, вражений, хвилювався, знаходився в несвідомому стані, сп'янінні тощо);
- загальний стан органів почуттів людини (стан зору, органів слуху, нюху та ін);
- загальну здатність до конкретного сприймання й запам'ятовування (зі слів допитуваного потрібно уточнити, що він краще сприймає й запам'ятовує – колір, номер, прізвища тощо) [109, с. 9].

На думку деяких вчених тактика допиту – це найбільш доцільні форми і способи взаємодії слідчого з допитуваним, які здійснюються для з'ясування істотних для справи обставин, шляхом оперування доказовою та оперативною інформацією. Зміст тактики допиту включає у себе: 1) визначення шляхів встановлення психологічного контакту; 2) розробку раціонального комплексу тактичних прийомів та засобів їх реалізації; 3) передбачення можливого ефекту їх впливу; 4) визначення моменту і послідовності застосування кожного тактичного прийому, виходячи зі специфіки конкретної слідчої ситуації [103, с. 56].

Опитані респонденти [Додаток Б] вказали на ефективність наступних тактичних прийомів допиту, які можна застосувати у конфліктних ситуаціях:

- 1) встановлення психологічного контакту із допитуваним (100 %);
- 2) надання показань у формі вільної розповіді (100 %);
- 3) постановка різних категорій запитань – уточнюючих, нагадуючих, контролюючих (89 %);
- 4) створення уявлення про інформованість слідчого (38 %);
- 5) демонстрація матеріалів та речових доказів (69 %);
- 6) виклад слідчим версій про ймовірний розвиток події (15 %);
- 7) застосування чинника раптовості (25 %);
- 8) застосування науково-технічних засобів (29 %).

Основне місце серед окреслених тактичних прийомів займає встановлення психологічного контакту. Його необхідно встановити з підозрюваним для успішного проведення допиту. О.А. Воробйова встановлення психологічного контакту під час допиту розглядає як створення відповідної атмосфери та встановлення сприятливих відносин між слідчим і допитуваним, що стає чинником професійно-психологічного впливу на допитуваного і сприяє вирішенню завдань даної слідчої (розшукової) дії [46, с. 112].

За даними вивчених кримінальних справ й проваджень та оперативних матеріалів, позитивний результат досягається під час першочергового допиту тих членів групи, які:

- найбільш інформовані про обставини справи, неповною мірою зацікавлені у тому, що злочин залишився не розкритим і можуть об'єктивно викласти інформацію;
- безпосередньо пов'язані між собою епізодами злочинної діяльності, що дозволяє у разі необхідності провести очні ставки між ними;
- виконували другорядні функції під час учинення злочинів (після викриття групи вони можуть претендувати на роль свідків чи пособників, а не співвиконавців);
- мають незначний злочинний досвід, схильні переоцінювати ступінь інформованості слідчого або мають у групі статус «опозиціонерів» і конфліктують з лідером та іншими членами групи [254, с. 111].

У більшості випадків допит починається з вільної розповіді. Розглядаючи зазначений тактичний прийом, О. Олійник зазначає, що він не дає вичерпної інформації. Адже особа може не надавати значення яким-небудь відомим йому обставинам, вважаючи їх неістотними для слідства, а тому не згадує про них. Іноді свідок не вміє точно сформулювати думку, забуває щось тощо. У цьому застосовують такий тактичний прийом, як допит у формі запитань [183, с 31].

У свою чергу, В.П. Бахін вказує на те, що вільна розповідь дозволяє добросовісному допитуваному системно відтворити при розповіді те, що і як саме він це сприйняв, оскільки все сприйняте, як правило, являє собою єдине взаємозалежне ціле, а не окремі розрізнені деталі, що можуть виникнути при запитально-відповідальній формі допиту. Крім того, вільна розповідь не розкриває повною мірою інтерес слідчого, дозволяє оцінити позицію і наміри допитуваного [15, с. 16].

Тому ми підтримуємо позицію науковців, які вказують на необхідність обов'язкової постановки питань після вільної розповіді. Так, Г.Г. Доспулов акцентує увагу на тому, що викриття неправдивих показань забезпечується наступними засобами: 1) постановки деталізуючих запитань щодо перебування допитуваного у вказаному місці і контрольних запитань щодо фактів, точно встановлених у справі; 2) оголошення фрагментів показань осіб, на яких посилався підозрюваний; 3) оголошення показань осіб, які спростовують заяву підозрюваного про алібі; 4) пред'явлення доказів, які підтверджують перебування допитуваного у місці вчинення злочину; 5) оголошення висновку експерта, результатів окремих слідчих (розшукових) дій, які свідчать про можливість перебування допитуваного на місці злочину [67, с. 56].

А вже М.А. Очеретяний зазначає, що після вільної розповіді слідчий повинен поставити особі запитання відповідно до суті справи. Адже в процесі допиту свідка важливо встановити, яка була поведінка потерпілого чи потерпілих, а конкретно, чи не спровокували вони хуліганські дії своєю поведінкою [185, с. 225].

Ю.А. Віленський визначив наступний перелік обставин, які підлягають встановленню під час допиту потерпілих при розслідуванні хуліганства:

- обстановка вчинення хуліганських дій (час, місце та умови);
- безпосередній спосіб учинення;
- які знаряддя вчинення злочину використовувались хуліганом;

- він їх приніс з собою чи знайшов на місці події;
- що сталось зі знаряддями після вчинення правопорушення;
- чому розпочались протиправні дії;
- наявність і характер взаємовідносин між хуліганом і потерпілим;
- кількість та прикмети учасників хуліганських дій;
- чи чинив потерпілий опір, якщо так, то в чому він виражався і які сліди могли залишитися в результаті цього на тілі й одязі того, хто нападав;
- які ушкодження виявив потерпілий згодом на своєму тілі й одязі;
- яку матеріальну шкоду заподіяно діями злочинця [42, с. 119].

Серед обставин, що повинні з'ясуватись під час допиту потерпілих та свідків, В.П. Власовим визначено наступні: 1) коли, де і за яких обставин було вчинено хуліганські дії, у чому конкретно вони полягали; 2) чому виникли протиправні дії; 3) наявність і характер взаємовідносин між хуліганом і потерпілим; 4) кількість та прикмети учасників хуліганських дій; 5) виявлення осіб, які не брали безпосередньої участі у хуліганських діях, але не заважали, а можливо й сприяли їм; 6) чи був серед групи хуліганів лідер або організатор конкретних дій; 7) хто зі знайомих у момент нападу знаходився разом з потерпілим, коли і з якої причини покинув його; 8) чи застосовував хуліган зброю або інші предмети для нанесення тілесних ушкоджень; 9) які ушкодження виявив згодом потерпілий на своєму тілі й одязі; 10) чи чинив потерпілий опір, якщо так, то в чому він полягав і які сліди могли залишитися в результаті цього на тілі й одязі того, хто нападав; 11) яку матеріальну шкоду заподіяно діями злочинця; 12) чи не зустрічався потерпілий із підозрюваним, з його знайомими або родичами після вчинення злочину; 13) якщо зустрічався, то з чиєї ініціативи відбувалася зустріч і про що велася бесіда [44, с. 119].

У свою чергу, крім визначених оставин, на думку В.М. Мешкова, у свідків хуліганських дій необхідно запитувати про таке:

- кількість та прикмети учасників хуліганських дій;
- опис ознак, які запам'яталися та за якими у подальшому можливе проведення впізнання;
- наявність сторонніх осіб, котрі могли стати свідками даної події;
- що стало приводом для початку хуліганських дій;
- чи не були вони спровоковані неправильною поведінкою самого потерпілого;
- як реагували оточуючі на хуліганські дії [169, с. 128].

А вже О.В. Антонюк, серед них виділяє наступні:

- характеристики знярядь вчинення кримінального правопорушення;
- кількість та характер активних дій з боку підозрюваного та потерпілого;
- роль потерпілого до та під час вчинення суспільно-небезпечного діяння;
- всю можливу характеристику підозрюваних;
- чи не висловлювала особа наміри вчинити хуліганські дії;
- якщо так, то коли, за яких обставин, по відношенню до кого, що стало цьому причиною;
- яке коло його знайомих;
- наявні конфлікти хулігана з родичами, колегами за місцем роботи, навчання сусідами за місцем мешкання [4, с. 17].

З огляду на зазначене розкрито предмет допиту та запропоновано рекомендації щодо використання найбільш раціональних тактичних прийомів (комбінацій) допиту. Зокрема, з'ясовано, що показання, які необхідно з'ясувати під час проведення досліджуваної процесуальної дії, повинні відтворювати наступну інформацію:

- відомості про особу злочинця;
- які були проведені підготовчі заходи;

- причини й умови, що сприяли злочину;
- який безпосередній спосіб вчинення хуліганства застосовувався та його механізм;
- характер дій злочинців та розподіл злочинних ролей;
- обставини події, що сталася після вчинення хуліганських дій;
- дані про минулі взаємини із викрадачем та ін.

Окрім того, акцентовано увагу на тому, що при розслідуванні кримінальних правопорушень цієї категорії допит підозрюваного повинен проводитися негайно після його встановлення й затримання. Також було з'ясовано, що під час допиту необхідно приділити увагу таким питанням: хто надав атрибутику та інші засоби вчинення відповідних дій; які особливості відповідної організованої злочинної групи; які ролі виконували різні її учасники [265, с. 221].

У свою чергу, М.І. Порубов рекомендує з метою викриття підозрюваного щодо його заяви про алібі використовувати досить ефективний, на наш погляд, прийом – найдетальнішим чином зафіксувати його свідчення про події дня, коли вчинено злочин, і запропонувати підозрюваному підписати саме цю частину протоколу. Справа у тому, що людина не в змозі запам'ятати докладно всіх фактів кожного прожитого дня і запам'ятовує найбільш яскраві з них. Злочин належить до розряду незвичайних подій, тому день, коли був скоєний злочин, краще запам'ятовується. До того ж підозрюваний, продумуючи алібі, прагне утримати в пам'яті обставини злочину. Слідчий у процесі подальшого допиту запитує у обвинуваченого, чим пояснити той факт, що він так докладно запам'ятав саме день учинення злочину і так погано запам'ятав дні, які йому передували і наступні. Такий прийом зазвичай дозволяє встановити навмисну неправду в показаннях підозрюваного і ставить його перед необхідністю зізнатися в цьому [194, с. 195].

А вже В.С. Комарков доречно наголошує на тому, що тактика допиту – це найбільш доцільні форми і способи взаємодії слідчого з допитуваним, які здійснюються для з'ясування істотних для справи обставин, шляхом оперування доказовою та оперативною інформацією. Автор вказує, що зміст тактики допиту включає у себе:

- 1) визначення шляхів встановлення психологічного контакту;
- 2) розробку раціонального комплексу тактичних прийомів та засобів їх реалізації;
- 3) передбачення можливого ефекту їх впливу;
- 4) визначення моменту і послідовності застосування кожного тактичного прийому, виходячи зі специфіки конкретної слідчої ситуації [103, с. 56].

Загострення конфлікту і напруженості, як оголошення показань одного обвинуваченого іншим. При цьому ознайомлення членів формування зі свідченнями співучасника необхідно проводити з урахуванням таких тактичних правил: «не можна повністю знайомити обвинуваченого зі свідченнями співучасника, оскільки не всі вони відповідають істині, і, крім того, таким шляхом учасники групового злочину можуть одержувати зайву інформацію; для ознайомлення з показаннями обирається найбільш правдива, на думку слідчого, частина, що об'єктивно підтверджується іншими доказами; в першу чергу треба використовувати ті фрагменти свідчень, де звинувачується хто-небудь з інших учасників групового злочину; потрібно продумати тактичну доцільність застосування конкретних осіб ознайомлення зі свідченнями співучасника, що зізнався» [29, с. 47].

Серед інших тактичних прийомів допиту важливе місце займає пред'явлення доказів. Тому ми підтримуємо позицію авторів, які наголошують, що можна пред'явити особі, яка вчинила дії, кваліфіковані за ст. 296 КК України, наступне:

- докази, що свідчать про його хуліганські дії або участь у хуліганстві (показання потерпілого і свідків, протокол

огляду, висновок судово-медичної експертизи про тяжкість заподіяних ним тілесних ушкоджень; особисті предмети і документи, що він обронив на місці злочину, та ін.);

- докази, що свідчать про застосування або спробу застосування ним зброї або предметів, пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень (зброя і предмети нападу, а також показання свідків щодо їх приналежності підозрюваному; висновок криміналістичної експертизи про те, що виявлені на зброї відбитки пальців належать підозрюваному, і т.д.);
- документи, що характеризують особу допитуваного як хулігана (довідки про приводи, судимості, постанови про притягнення до адміністративної відповідальності за дрібне хуліганство, характеристики і т.п.) [60, с. 275] [76, с. 130-131].

Доцільним тактичним прийомом буде зняття напруженості. Окремі вчені вказують на те, що для зняття стану напруженості, хвилювання, неспокійності, тривожності, неприязні, підозрілості під час слідчих (розшукових) дій варто встановити з неповнолітнім психологічний контакт, застосовуючи при цьому ряд психологічних прийомів. Наприклад стосовно допиту мова йде про правило «накопичення згоди» – на початку допиту задаються питання лише з позитивними відповідями, що не викликають тривоги, поступово вони ускладнюються, наближуються до суті проблеми; демонстрація спільності поглядів, оцінок, інтересів (гендерна рівність, місце проживання, земляцтво, захоплення); прийом «психологічного прогладжування» – визнання слідчими позитивних якостей допитуваного, наявності правоти в його позиціях, словах, вияв розуміння (це заспокоює неповнолітнього, підвищує почуття впевненості, доброзичливості зі сторони допитуючого); зайняте відносно один одного місце партнерів по спілкуванню; частота і стійкість візуального контакту; наявність природної, невимушеної міміки, жестів, схожість манери спілкування [206, с. 65].

Підводячи підсумок, відмітимо, що допит під час розслідування досліджуваного виду хуліганства має важливе значення. Адже він є однією з найбільш інформаційно наповнених слідчих (розшукових) дій.

Як на початковому, так і на подальшому етапі розслідування різні учасники розслідування можуть давати суперечливі показання. Це пояснюється як і швидким перебігом подій під час вчинення кримінального правопорушення, так і приховуванням своєї вини. Тому важливою слідчою (розшуковою) дією при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, буде одночасний допит двох раніше допитаних осіб.

Загалом, наприклад, В.О. Коновалова розглядала його як слідчу (розшукову) дію, яка проводиться для отримання доказів у справі і полягає в одночасному допиті двох осіб (двох свідків, двох підозрюваних, свідка і підозрюваного) судово-слідчими органами з метою усунення істотних суперечностей, які є у показаннях цих осіб, і встановлення істини [110, с. 123]. А вже С.М. Лозова з приводу особливостей проведення одночасного допиту проаналізувала наявний рівень знань і вмінь слідчих щодо його проведення на момент початку роботи у слідчих підрозділах і проаналізувала типові тактико-психологічні помилки при її проведенні. Виходячи з результатів дослідження, вона визначила, що слідчі всіх вікових груп вважають недостатньою підготовку в навчальних закладах, системі службової підготовки і в системі підвищення кваліфікації. Найбільш вагомими джерелами знань щодо «очної ставки» вони вважають досвід колег і власний досвід. Це свідчить, по-перше, про недостатність у слідчих тактичних і психологічних знань та професійних вмінь щодо найбільш ефективного проведення очної ставки і, по-друге, про необхідність відпрацювання вищевказаних знань і вмінь у процесі навчання для подальшого, більш результативного, застосування їх у професійній діяльності [159, с. 10].

Відповідно до п. 9 ст. 224 КПК України, слідчий, прокурор має право провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях. В свою чергу, М.В. Салтевський наголошує на тому, що, по-перше, коли слідчий має у своєму розпорядженні дані, що дозволяють об'єктивно оцінити показання її учасників, визначити, які із них відповідають істині; по-друге, коли ознайомлення несумлінного учасника з показаннями особи, викликаной з ним на очну ставку, не порушить загального тактичного плану слідчого [211, с. 201].

Ми підтримуємо, А.Б. Соловйова, який визначає її як самостійну слідчу (розшукову) дію, що проводиться шляхом почергового допиту двох осіб з числа свідків, потерпілих, підозрюваних і обвинувачених в присутності один одного з метою встановлення в їхніх показаннях істотних протиріч, які мають значення для встановлення істини по спірних обставинах і в кінцевому рахунку для прийняття законного і обґрунтованого підсумкового рішення у кримінальному провадженні [221, с. 12].

Процесуальними підставами одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб деякі науковці визначають наступні:

- 1) наявність цієї слідчої дії в КПК, як одного із передбачених законом засобів розв'язання завдань кримінального провадження;
- 2) наявність відкритого кримінального провадження;
- 3) наявність повноважень слідчого або прокурора на проведення «очної ставки» у цьому кримінальному провадженні;
- 4) наявність результатів попереднього допиту осіб у показаннях яких є істотні розбіжності щодо обставин вчиненого злочину, які належать до предмету доказування [122, с. 31].

На основі дослідження матеріалів кримінальних проваджень [Додаток А], нами визначено, що у більшості з них одночасний допит був досить необхідним, але проводився лише у 59% випадків. Крім того, нами було встановлено незначну

ефективність одночасних допитів, адже лише у 18 % випадків було усунуто протиріччя у показаннях підозрюваних (хуліганів) і потерпілого.

Як бачимо з наведених визначень, одночасний допит є засобом розв'язання суперечностей. Досягнення цієї мети об'єктивно служить засобом вирішення цілого ряду інших процесуальних і тактичних завдань (викриття особи, що свідчить помилково, перевірки висунутих версій, виявлення нових обставин). Питання про цілі очної ставки неоднозначно вирішується в процесуальній і криміналістичній літературі у зв'язку з прагненням багатьох авторів розширити цілі цієї слідчої (розшукової) дії, наприклад включити викриття брехні, подолання добросовісної помилки, самообмови, перевірку зібраних у справі доказів, викриття інсценівок або обмови [210, с. 164]. Доречною в цьому розрізі є думка С.М. Стахівського, що правильна організація його проведення передбачає врахування певних чинників, які впливають на ефективність цієї слідчої дії. До них належать: фактор раптовості, моральні і вольові якості учасників «очної ставки», їх психічний стан та характер взаємовідносин [235, с. 26].

Шляхом аналізу кримінальних проваджень [Додаток А] за досліджуваною категорією правопорушень нами встановлено, що одночасний допит проводився у 91 %. Стосовно кількості учасників досліджуваної процесуальної дії слід вказати наступне:

- а) два допитуваних – 96 %;
- б) три – 3 %;
- в) чотири і більше – 1 %.

Загалом, респонденти в своїй більшості (92 %) [Додаток Б] визначають одночасний допит найбільш ефективною слідчою (розшуковою) дією подальшого етапу розслідування.

Ми підтримуємо позицію Н.О. Кононенко, яка вважає за потрібне проводити наступні організаційно-підготовчі заходи до одночасного допиту раніше допитаних осіб:

- вивчення матеріалів кримінального провадження та прийняття рішення про проведення одночасного допиту;
- визначення місця та часу його проведення;
- встановлення обставин, які підлягають з'ясуванню;
- визначення осіб, між якими він буде проведений, та черговості їх допиту;
- визначення та підготовка технічних засобів фіксації слідчої (розшукової) дії;
- складання плану проведення одночасного допиту [112, с. 334].

А вже Ю.В. Гаврилін їх формулює наступним чином: 1) вивчення раніше отриманих показань; 2) з'ясування змісту протиріч; 3) вивчення особи допитуваних; 4) з'ясування обставин, що належить встановити; 5) визначення послідовності допиту; 6) вибір місця та часу проведення; 7) підбір та систематизація доказів; 8) формулювання питань та визначення їх послідовності [48, с. 51].

Дослідження судово-слідчої практики [Додаток А] дало підстави для висновку, що поєднання учасників провадження при проведенні досліджуваної процесуальної дії наступне:

- одночасний допит між потерпілим і підозрюваним – 53 %;
- між хуліганом і свідком – 19 %;
- між підозрюваними – 34 %;
- потерпілим і свідком – 11 %;
- свідками – 1 %;
- потерпілими – 1 %.

Серед заходів підготовчого характеру до проведення одночасного допиту раніше допитаних осіб при розслідуванні хуліганства неодмінною умовою цього є вивчення матеріалів кримінального провадження. Всебічне та ретельне їх дослідження, як зазначає М.М. Єфімов, дозволяє виявити існуючі прогалини, розбіжності і суперечності в різних аспектах. Розгляду

підлягають відомості, що містяться як у протоколах слідчих (розшукових) дій: протокол огляду місця події; протоколи допиту потерпілих та свідків; протокол пред'явлення для впізнання тощо. Крім того, досліджуються й інші матеріали провадження: різноманітні довідки; характеристики на окремих учасників процесу; процесуальні документи [75, с. 67].

Також важливе значення має ретельне вивчення особи хулігана та збирання оперативної інформації відносно нього. З огляду на означене, слід наголосити на тому, що вплив на допитуваних осіб має не тільки інший учасник, але і слідчий. Він використовує такі способи психологічного впливу, як методи переконання, викриття, правомірного психологічного навіювання (вимога, прохання, пропозиції, застереження) [250, с. 403]. Тому ми поділяємо позицію науковців, які не рекомендують проводити одночасний допит між наступними категоріями осіб:

- між особами, кожна з яких дає завідомо неправдиві показання;
- якщо є обґрунтовані дані про те, що особи з якими має проводитись очна ставка домовились давати неправдиві показання;
- з участю підозрюваного, який частково визнає свою вину, але є схильним на зміни показань;
- між особами, з яких той, хто дає правдиві показання перебуває у матеріальній, родинній або іншій залежності від іншого учасника;
- коли один з її учасників відмовляється давати показання в присутності іншої особи;
- між неповнолітньою і дорослою особами, якщо є підстави вважати, що доросла особа негативно вплине на показання неповнолітнього тощо [122, с. 30].

Основними завданнями, для досягнення яких проводилась дана процесуальна дія [Додаток Б], були наступні:

- викриття одного із допитуваних у наданні неправдивих свідчень – 48 %;
- встановлення причин розбіжностей у свідченнях допитаних та подальше їх усунення – 61 %;
- додаткова перевірка та фіксація свідчень різних категорій осіб – 21 %.

Ми підтримуємо думку С.Я. Хоменка, який зазначає, що при проведенні даної слідчої (розшукової) дії слідчий повинен ретельно продумати розташування допитуваних осіб в кабінеті таким чином, щоб дорослий учасник не міг жестом, мімікою або іншим способом вплинути на неповнолітнього і схилити його до надання неправдивих показань. Тому небажано розташовувати учасників один проти одного, обличчям до обличчя. Необхідно, щоб між учасниками «очної ставки» знаходився педагог або законний представник неповнолітнього з метою перешкодити їх спілкуванню [250, с. 403].

Під час безпосереднього проведення одночасного допиту при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, можуть виникати як безконфліктні, так і конфліктні ситуації. Для їх вирішення може застосовуватись певна сукупність тактичних прийомів. М.В. Салтевський залежно від спрямування виділяє такі групи тактичних прийомів: прийоми для активізації пам'яті учасника, що сумлінно помиляється; прийоми, спрямовані на викриття у неправді; прийоми для подолання відмови допитуваного від участі в «очній ставці»; прийоми, спрямовані на подолання небажаного впливу одного учасника на іншого [211, с. 201-202]. Тактичними прийомами, застосовуваними при проведенні одночасного допиту окремі науковці визначають такі:

- деталізація показань учасників «очної ставки»;
- пред'явлення доказів з метою активізації пам'яті допитуваних, відновлення асоціативних зв'язків;

- використання правдивих показань раніше допитаних осіб;
- показань зізнався організатора злочину;
- повторення «очної ставки»;
- проведення «очної ставки» на місці події;
- тимчасова маскування цілей проведення «очної ставки»;
- використання чинника раптовості та інше [210, с. 166].

Шляхом аналізу кримінальних проваджень за досліджуваною категорією правопорушень нами вирішено найбільш ефективні тактичні прийоми одночасного допиту:

- а) застосування конфліктів і протиріч в злочинній групі;
- б) використання рефлексії хулігана;
- в) деталізація свідчень учасників одночасного допиту;
- г) втягнення допитуваних у суперечку з метою виявлення нових обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Серед них по досліджуваній категорії кримінальних правопорушень найбільш важливим є загострення протиріч в свідченні учасників одночасного допиту по менш значущих спірних обставинах. Ми погоджуємося з думкою науковців, що запитання з приводу суперечностей необхідно ставити таким чином, щоб учасники очної ставки не змогли взаємно усвідомити вигідний для них хід показань. Це можливо у тому випадку, коли показання одного учасника в повному обсязі стають відомі іншому. З метою недопущення даної ситуації слідчий стосовно кожної суперечності ставить окремі запитання, відповідати на які спочатку пропонується одному, а потім іншому допитуваному. Після відповіді на поставлене запитання одного з учасників «очної ставки» в іншого слід запитати, чи погоджується він з такою відповіддю. При наступному запитанні черговість змінюється. Щойно хто-небудь з них, всупереч раніше даним показанням, погодиться з відповіддю іншого, у нього береться пояснення цього, а відповідь обов'язково фіксується у протоколі.

Використовуючи такий тактичний прийом, одному з допитуваних повністю змовитися з іншим не вдається: вони будуть чергово погоджуватися або суперечити один одному. За таких обставин неправдивість їх показань стає очевидною. Якщо особа, яка дала правдиві показання, на очній ставці відмовляється від них, то слідчому не слід ставити обом учасникам запитання з метою деталізації й уточнення їх показань. Інакше учасники слідчої дії, ознайомившись з її деталями, у подальшому зможуть висувати узгоджені між собою версії [147, с. 96].

Так, 25.10.2015 року біля 16 год. 40 хв. гр. Б., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, прийшов у приміщення сільської бібліотеки с. Репинне-Діл Міжгірського району, Закарпатської області, де на той час була обладнана виборча дільниця під час проведення виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, де у присутності сторонніх осіб, умисно, безпричинно, з хуліганських спонукань, грубо порушуючи громадський порядок та виражаючи явну неповагу до суспільства, висловлюючись нецензурною лайкою пристав до громадянина С., що на той час виконував обов'язки спостерігача від політичної партії «Солідарність», в ході чого наніс один удар кулаком правої руки в область обличчя потерпілого, в результаті чого той у відповідності до висновку судово-медичної експертизи отримав тілесні ушкодження у вигляді синця, які кваліфікуються як легкі тілесні ушкодження, що не спричинили короточасного розладу здоров'я. В ході проведення одночасного допиту гр. Б. були поставлені уточнюючі запитання з приводу загострення протиріч в свідченні гр. С., внаслідок чого гр. Б. змінив свої показання [229].

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що до слідчих (розшукових) дій для вилучення інформації з особистісних джерел під час розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, необхідно віднести допит та одночасний допит

раніше допитаних осіб. Ретельна підготовка до нього забезпечить найбільш оптимальне проведення цієї процесуальної дії.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи даний підрозділ, можемо дійти таких висновків.

Визначено, що працівниками Національної поліції проводилися такі види оглядів: огляд місця події – 76 %, огляд живих осіб (освідування) – 49 %, огляд предметів – 12 %, огляд документів – 8 %.

Аналіз опитування працівників правоохоронних органів вказує, що більшість з них (79 %) визначають огляд як найбільш ефективну процесуальну дію зі збирання матеріальної доказової інформації.

Встановлено, що огляд місця події переважно відбувався за несприятливих ситуацій (78 %), зокрема: відсутність очевидців події – 71 %; велика кількість очевидців події, які дають суперечливі показання – 21 %; знищення слідів кримінального правопорушення – 51 %.

Серед головних організаційно-підготовчих заходів огляду місця події названо такі: правильне визначення меж огляду; визначення вірної послідовності та напряму пересування місцем події; обрання відповідних тактичних прийомів огляду обстановки місця події та окремих її елементів.

Наголошено на тому, що при огляді місця події необхідно знімати інформацію з усіх можливих камер зовнішнього спостереження для встановлення особливостей вчинення конкретних хуліганських дій. Так, для правопорушень, учинених злочинними групами, характерними є наступні ознаки: активні учасники хуліганських дій в більшості випадків одні й ті самі; наявність того самого автотранспорту, яким привозяться учасники на місце; атрибути та інші засоби хуліганських дій розповсюджуються конкретними особами.

Встановлено категорії об'єктів, які потрібно виявляти та вилучати під час проведення обшуку при розслідуванні досліджуваного виду кримінального правопорушення, зокрема: а) засоби вчинення хуліганських дій (атрибутика різних партій); б) засоби маскування; в) знаряддя вчинення хуліганських дій (холодна або вогнепальна зброя, саморобні пристрої); г) печатна продукція; д) флешнакопичувачі, диски, комп'ютерна техніка.

Акцентовано увагу на важливості використання під час обшуку великих територій, будівель (офіси партій, офіси громадських організацій) відеофіксуючої техніки загальної дії (квадрокоптерів) для фіксації загальної картини об'єкту, підходів від нього.

Обґрунтовано, що підготовчий етап до допиту є обов'язковою умовою його ефективного проведення. Виокремлено найбільш поширені організаційно-підготовчі заходи до проведення допиту. Серед них найбільш важливими є вивчення особи хулігана, збирання оперативної інформації щодо нього та його зв'язків, дослідження можливості існування злочинної групи, підбір для демонстрації матеріалів та речових доказів.

Акцентовано, що при розслідуванні кримінальних правопорушень цієї категорії допит підозрюваного повинен проводитися негайно після його встановлення й затримання. З'ясовано, що під час допиту необхідно приділити увагу таким питанням: хто надав атрибутику та інші засоби вчинення відповідних дій; які особливості відповідної злочинної групи; які ролі виконували різні її учасники.

З'ясовано, що допит підозрюваних (хуліганів) переважно відбувається у конфліктних ситуаціях. Опитані респонденти вказали на ефективність наступних тактичних прийомів допиту, які можна застосувати у конфліктних ситуаціях:

- 1) встановлення психологічного контакту із допитуваним (100 %);

- 2) надання показань у формі вільної розповіді (100 %);
- 3) постановка різних категорій запитань – уточнюючих, нагадуючих, контролюючих (89 %);
- 4) створення уявлення про інформованість слідчого (38 %);
- 5) демонстрація матеріалів та речових доказів (69 %);
- 6) виклад слідчим версій про ймовірний розвиток події (15 %);
- 7) застосування чинника раптовості (25 %);
- 8) застосування науково-технічних засобів (29 %).

Аналіз судово-слідчої практики дозволив зробити висновок, що одночасний допит проводився у 91 % кримінальних проваджень. Стосовно кількості учасників досліджуваної процесуальної дії автор вказує наступне: а) два допитуваних – 96 %; б) три – 3 %; в) чотири і більше – 1 %.

Респонденти у своїй більшості (92 %) визначають одночасний допит найбільш ефективною слідчою (розшуковою) дією подальшого етапу розслідування.

Визначено, що поєднання учасників провадження при проведенні досліджуваної процесуальної дії наступне: одночасний допит між потерпілим і підозрюваним – 53 %; між хуліганом і свідком – 19 %; між підозрюваними – 34 %; потерпілим і свідком – 11 %; свідками – 1 %; потерпілими – 1 %.

Наголошено на тому, що одночасний допит може здійснюватися з такою метою: викриття одного із допитуваних у наданні неправдивих свідчень – 48 %; встановлення причин розбіжностей у свідченнях допитаних та подальше їх усунення – 61 %; додаткова перевірка та фіксація свідчень різних категорій осіб – 21 %.

Вирізнено найбільш ефективні тактичні прийоми одночасного допиту: а) застосування конфліктів і протиріч в злочинній групі; б) використання рефлексії хулігана; в) деталізація свідчень учасників одночасного допиту; г) втягнення допитуваних у суперечку з метою виявлення нових обставин, що мають значення для кримінального провадження.

ВИСНОВКИ

У монографічному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, яке полягає у розробці та науковому обґрунтуванні основоположних криміналістичних основ забезпечення розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Означене сприяло формулюванню таких висновків:

1. Сформульовано поняття криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, як системи взаємопов'язаних та взаємозумовлених відомостей, які містять криміналістично вагому інформацію, виокремлену з відповідного базису емпіричного матеріалу, та надають можливість більш ефективного проведення окремих процесуальних дій. Окреслено систему зазначеної наукової категорії, з-поміж складових якої виділено такі: способи вчинення хуліганства, предмет злочинного посягання, обстановка вчинення правопорушення, слідова картина злочину, особа потерпілого, особа злочинця (хулігана).

2. Систематизовано типові способи вчинення хуліганства. Встановлено основні підготовчі заходи до вчинення хуліганства під час виборчого процесу в Україні. З-поміж способів безпосереднього вчинення виокремлено такі: пошкодження фарбою чи іншими матеріалами сітілайтів, стендів, білбордів, з фотографіями та програмами відповідних кандидатів (34 %); цинічні жести в поєднанні з нецензурною лайкою (26 %); порушення спокою різних осіб у громадських місцях (19 %); опір представникам

правоохоронних органів або іншим громадянам (5 %); нанесення тілесних ушкоджень особам, що перебувають на виборчих дільницях: охороняють правопорядок, є членами комісії, наглядачами (7 %); використання вогнепальної (1 %) чи холодної (4 %) зброї, спеціально пристосованих предметів для нанесення тілесних ушкоджень (17 %); порушення нормального режиму роботи виборчої дільниці (4 %); використання піротехнічних засобів (5 %); блокування проходів на виборчих дільницях (2 %). Виокремлено заходи щодо приховування кримінального правопорушення.

3. Розкрито зміст обстановки та слідової картини кримінального правопорушення. Запропоновано класифікацію місць учинення кримінального правопорушення: виборчі дільниці (школи, лікарні, дитячі садки); місця загального користування (парки, сквери); проїжджа частина з відповідною атрибутикою (вулиці, шосе, магістралі); державні органи (підприємства, установи організації); спортивно-масові заклади (стадіони, спортивні комплекси, манежі); транспортні засоби (легкові або вантажні автомобілі); громадський транспорт (автобуси, трамваї, тролейбуси). Час вчинення досліджуваного діяння відзначається тим, що воно здебільшого вчинюється вдень (з 12 до 18 години), навесні та восени. Виявлено типові умови учинення кримінально каранних діянь: наявність відповідної атрибутики політичних сил (для пошкодження або, навпаки, для демонстрації); відсутністю поблизу постів поліції, представників громадськості; проведенням масових зборів (передвиборчої агітації, безпосереднього голосування).

Окреслено слідову картину злочину. Встановлено вузлові ділянки, де можуть бути зосереджені сліди кримінального правопорушення, зокрема: а) об'єкт, який було пошкоджено (білборди, сітілайти); б) особа потерпілого (тілесні ушкодження, пошкодження одягу, особистих речей); в) особа, яка була задіяна у вчиненні хуліганських дій; г) предмети обстановки (вітрини, вікна, урни для голосування).

4. Виокремлено систему криміналістично значущих ознак особи потерпілого та особи злочинця. Виділено віктимогенні групи потерпілих: а) особи, які здійснюють охорону громадського порядку під час виборів (поліцейські, громадські активісти); б) особи, поведінка яких сприяє виникненню ситуації для вчинення хуліганських дій (представники політичних сил, учасники передвиборчої агітації); в) особи, які задіяні у масових заходах.

Сформовано ймовірний портрет хулігана: це осудні особи чоловічої статі, віком від 18–30 років, які не працюють і не навчаються, є місцевими мешканцями та мають базову вищу освіту. Крім того, вони не мають постійного місця проживання та можуть бути раніше засудженими. Під час учинення хуліганства іноді перебувають у стані алкогольного сп'яніння.

5. Виокремлено обставини, що підлягають встановленню в досліджуваній категорії кримінальних проваджень: а) чи дійсно були вчинені хуліганські дії і у чому саме вони полягали; б) яка тривалість та час вчинення хуліганських дій; в) місце їх учинення; г) умови, за яких відбувалися хуліганські дії; г) які дані характеризують правопорушника; д) обставини, що впливають на ступінь й характер відповідальності підозрюваного; е) які були знаряддя та засоби вчинення хуліганських дій; є) чи впливали хуліганські дії на волевиявлення громадян під час виборчого процесу; ж) конкретні наслідки діяння; з) чи не спровокували потерпілі хуліганські дії; и) причини й умови, що сприяли злочину; і) у чому конкретно було виражено винятковий цинізм чи особливу зухвалість; ї) чи не було під час хуліганства вчинено інших правопорушень; й) обставини, що впливають на ступінь та характер відповідальності особи, що вчинила хуліганські дії; к) чи мала місце діяльність злочинної групи; л) якщо так, то яка структура злочинної групи; м) особливості розподілу злочинних ролей всередині групи та інші.

6. Сформульовано типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування досліджуваного кримінального правопорушення, зокрема: а) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу, виявлено матеріальні сліди злочину, злочинці відомі – 16 %; б) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу невстановленою особою, наявні відомості щодо характеру злочину, є свідки – 58 %; в) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу від уповноважених осіб на дільниці, наявні відомості щодо характеру злочину, свідки відсутні – 17 %; г) виявлено факт вчинення хуліганства під час виборчого процесу, свідки відсутні – 9 %.

7. З'ясовано організаційно-тактичні особливості проведення слідчих (розшукових) дій для вилучення інформації з матеріальних джерел. Вирізняють вузлові місця, де в більшості випадків зосереджуються сліди кримінального правопорушення: а) місце вчинення хуліганства; б) місце дій щодо пошкодження певних об'єктів; в) тіла осіб, які мали фізичний контакт з хуліганом. Визначено типові тактичні помилки, яких припускаються слідчі під час огляду, зокрема: невчасне проведення означеної процесуальної дії – 67 %; недбале проведення огляду – 49 %; відсутність техніко-криміналістичних засобів фіксації місця події – 42 %; невикористання записів з камер зовнішнього відеоспостереження – 51 %; ігнорування оперативно-розшукової інформації – 17 %. З-поміж об'єктів, які потрібно виявляти та вилучати під час проведення обшуку, означено такі: а) засоби вчинення хуліганських дій (атрибутика різних партій); б) засоби маскування; в) знаряддя вчинення хуліганських дій (холодна або вогнепальна зброя, саморобні пристрої); г) друкована продукція; г) флешнакопичувачі, диски, комп'ютерна техніка.

8. Конкретизовано криміналістичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій для вилучення інформації з особистісних джерел. Визначено особливості підготовчого етапу

до проведення допиту. Встановлено, що допит підозрюваних (хуліганів) в більшості випадків відбувається у конфліктних ситуаціях (81 %), з-поміж них:

- а) відсутність психологічного контакту з хуліганом – 59 %;
- б) відмова від дачі показань – 19 %;
- в) дача неправдивих свідчень у разі виявлення факту причетності до хуліганства – 65 %;
- г) висунення неправдивого алібі – 28 %.

З'ясовано, що показання хулігана, які необхідно з'ясувати під час проведення досліджуваної процесуальної дії, повинні відтворювати таку інформацію: а) які були проведені підготовчі заходи; б) який безпосередній спосіб вчинення хуліганства застосовувався та його механізм; в) обставини події, що сталася після вчинення хуліганських дій.

Охарактеризовано особливості проведення одночасного допиту під час розслідування хуліганства. Визначено, що у більшості кримінальних проваджень одночасний допит був досить необхідним, але проводився лише у 59 % випадків. Встановлено незначну ефективність одночасних допитів, адже лише у 18 % випадків було усунуто суперечності у показаннях підозрюваних (хуліганів) та потерпілого.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Александров Ю.В. Криминологія: Курс лекцій / Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С. Київ: МАУП, 2002. 295 с.
2. Аленин Ю.П. О структуре методики расследования преступлений // Юридична освіта і правова держава (до 150-річчя юридичного ін-ту ОДУ): Зб. наук. праць. Одеса: Астропринт. 1997. С. 244-250.
3. Анощенкова С.В. Уголовно-правовое учение о потерпевшем / Москва: Волтерс Клувер, 2006. 172 с.
4. Антонюк О.В. Організація і тактика проведення слідчих (розшукових) дій для вилучення інформації з особистісних джерел при розслідуванні хуліганства, передбаченого ч. 4 ст. 296 КК України // Науковий вісник публічного та приватного права. 2016. № 2. С. 14-20.
5. Антонюк О.В. Особливості проведення огляду місця події при розслідуванні хуліганства, вчиненого з використанням вогнепальної або холодної зброї // Використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні : матеріали наук.-практ. семінару (Дніпропетровськ, 13 трав. 2016 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. С. 154-156.
6. Антонюк О.В. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій для вилучення інформації з матеріальних відображень при розслідуванні хуліганства, вчиненого з використанням вогнепальної або холодної зброї // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. 2016. № 4. С. 226-232.

7. Антонюк О.В. Розслідування хуліганства, вчиненого із застосуванням вогнепальної або холодної зброї чи іншого предмета, спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень : дисер. на здоб. наук. ст. к.ю.н. // Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 240 с.

8. Антонюк О.В. Слідова картина хуліганства, вчиненого з використанням вогнепальної або холодної зброї // Актуальні проблеми розслідування злочинів в сучасних умовах: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди святкування 10-річчя факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства (Дніпропетровськ, 24 верес. 2015 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 48-50.

9. Антонюк О.В. Типові слідчі ситуації при розслідуванні хуліганства, передбаченого ч. 4 ст. 296 КК України // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2015. № 2. С. 33-38.

10. Антонян Ю.М. Личность преступника / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 366 с.

11. Аркуша Л.І. Основи методики виявлення і розслідування організованої злочинної діяльності при наявності корумпованих зв'язків : Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / ОДУВС. Одеса, 2001. 218 с.

12. Артамонов И.И. Тероризм: способы предотвращения, методика расследования. Монография / 2-е изд., испр.и до. М., 2002. 216 с.

13. Басалаев А.Н. Криминалистическая характеристика преступления (общее понятие и практическое значение) / Басалаев А.Н., Гуняев В.А. Методика расследования преступлений. М.: Юрид. лит., 1976. С. 99-100.

14. Батищев В.И. Следы как источник информации о свойствах личности преступника // Воронежские криминалистические чте-

ния / Батищев В.И., Валежникова Я.Н.; Под ред. О.Я. Баева. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001. Вып. № 2. С. 36-38.

15. Бахин В.П. Допрос: Лекция. К., 1999. 40 с.

16. Бахин В.П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962-2002) / К.: Типография журнала «Охрана труда», 2002. 268 с.

17. Бахин В.П. Мастерство раскрытия преступлений : пособие / В.П. Бахин, С.С. Чернявский, В.В. Юсупов. К., 2014. 96 с.

18. Бахчев К.В. Розслідування хуліганства, вчиненого неповнолітніми : дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ: Дніпропетровськ, 2017. 243 с.

19. Бахчев К.В. Сутність та система криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого неповнолітніми // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2016. Випуск 6-2. Т. 1. С. 88-92.

20. Бахчев К.В. Типові слідчі ситуації при розслідуванні хуліганства, вчиненого неповнолітніми // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2015. № 2. С. 133-138.

21. Бедь В.В. Юридична психологія : Навчальний посібник / К: «Каравелла»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. 376 с.

22. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. М.: НОРМА, 2001. 240 с.

23. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике / М., 1983. С. 95-96

24. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. М., 1987. 216 с.

25. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. 2-е изд. доп. / М.: Мегатрон XXI, 2000. 334 с.

26. Берекашвили Л.Ш. Расследование хулиганства: Учебное пособие / Под ред. В.Е. Жарского. Москва. 1968. 42 с.

27. Берназ В.Д. Доказування обставин вчинення кримінального правопорушення за чинним КПК України // Право України. 2013. № 11. С. 173-178.

28. Берназ В.Д. Криміналістична характеристика як наукова категорія // Південноукраїнський правничий часопис. № 1. 2006. С. 16-18.

29. Быков В.М. Криминалистическая характеристика преступных групп / Ташкент, 1986. С. 159.

30. Быков В.М. Лидерство в преступных группах // Законность. 1997. № 12. С. 37-40.

31. Блум М.И. Вопросы борьбы с преступностью : ученые записки / отв. ред. А. Лиеде. Рига : Изд-во Латвийского гос. ун-та, 1974г. Вып. 212. С. 3.

32. Бойко Ю.Л. Особенности методики расследования корыстно-насильственных преступлений, совершаемых сотрудниками органов внутренних дел : диссертация... кандидата юридических наук : 12.00.09 / Барнаул, 2007. 275 с.

33. Бурданова В.С. Виктимологические аспекты криминалистики: Учебное пособие / Бурданова В.С., Быков В.М. Ташкент. 1981. 80 с.

34. Бушкевич Н.С. Классификация способов совершения хулиганства группой лиц // Вестник Академии МВД республики Беларусь. № 1(15). Минск. 2008. С. 121-125.

35. Бушкевич Н.С. Криминалистическое обеспечение расследования хулиганства, совершенного группой лиц: автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. юрид. наук.: спец. 12.00.09. «Криминальный процесс, криминалистика» / Минск, 2008. 24 с.

36. Валеев М.Х. Криминалистическая характеристика и особенности первоначального этапа расследования вымогательств : дисс. ... канд. юрид. наук. / Уфа, 1997. 24 с.

37. Василяди А.Г. Обстановка совершения преступления и ее уголовно-правовое значение : Автореферат диссертации на

соискание ученой степени кандидата юридических наук / Специальность 12.00.08 – Уголовное право и криминология ; Исправительно-трудовое право. Московская высшая школа милиции МВД СССР. М., 1988. 24 с.

38. Васильев А.Н. Предмет, система и теоретические основы криминалистики / А.Н. Васильев, Н.П. Яблоков. М.; Изд-во Моск. Ун-та, 1984. 164 с.

39. Васильев А.Н. Следственная тактика [Текст] / М. : Юрид. лит., 1976. 200 с.

40. Великородный П.Г. Криминалистическое понятие способа уклонения от ответственности // Вопросы борьбы с преступностью. М. : Юрид. Лит., 1986. Вып. 44. С. 77-89.

41. Весельський В.К. Слідча ситуація як категорія криміналістичної тактики // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2011. № 25. С. 193–199

42. Виленский Ю.А. Некоторые вопросы расследования хулиганства // Ученые записки. Издательство Саратовского университета. Выпуск XI. 1964. С. 116-124.

43. Винокуров С.И. Основные вопросы методики расследования преступных нарушений правил обращения со взрывчатыми материалами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М., 1967. 24с.

44. Власов В.П. Расследование хулиганства // Вопросы борьбы с преступностью. Выпуск 5. Москва. 1967. С. 116-131.

45. Волженкин Б.В. Расследование дел о хулиганстве / Б.В. Волженкин, С.К. Питерцев, В.В. Шиманский. Л., 1980. 36 с.

46. Воробьева Е.А. Профессионально-психологические особенности контактно-следовательской деятельности в условиях допроса : дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 / М., 2003. 266 с.

47. Гавло В.К. Теоретические проблемы и практика применения расследования отдельных видов преступлений: моногр. / Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1985. 333 с.

48. Гаврилин Ю.В. Криминалистическая тактика и методика расследования отдельных видов преступлений в определениях и схемах : учеб. пособие / М. : Книжный мир, 2004. 332 с.

49. Гаврилин Ю.В. Расследование преступлений против личности и собственности: Учебное пособие. М.: «Ось-89», 2006. 384 с.

50. Гавриляк О.Ю. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування вимагань // Часопис Академії адвокатури України. № 20. 2013. С. 1-5.

51. Гаенко В.И. Обыск при расследовании хищений государственного и общественного имущества, совершенных путем мошенничества // Пробл. соц. законности: респ. межвед. науч. сб. Х.: Вицашк., 1984. Вып. 14. С. 60-65.

52. Гапанович Н.Н. Отказ в возбуждении уголовного дела. Мн.: Изд-во БГУ, 1967. 187 с.

53. Гевко В.В. Характеристика загроз учасникам кримінального провадження // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. № 2. 2013. С. 172-178.

54. Герасимов И.Ф. Криминалистические характеристики преступлений в структуре частных методик // Криминалистическая характеристика в методике расследования преступлений. Свердловск: УрГУ. 1978.

55. Герасимчук С.С. Деякі аспекти проведення допиту при розслідуванні хуліганства, пов'язаного з опором представників влади або представників громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку // Використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні: матер. наук.-практ. семінару (Дніпропетровськ, 13 травня 2016 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. С. 174-176.

56. Герасимчук С.С. Розслідування хуліганства, пов'язаного з опором представників влади або громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку : дисер. на

здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ: Дніпропетровськ, 2018. 243 с.

57. Глазырин Ф.В. Психология отдельных следственных действий / Волгоград, 1983. 136 с.

58. Головка М.Б. Обшук (юридико-психологічні аспекти організації та проведення): навчально-методичний посібник / М.Б. Головка., І.П. Осипенко. Чернігів: Чернігівський національний технологічний університет, 2015. 126 с.

59. Горенская Е.В. Признаки организованных преступных структур в сфере нелегального автобизнеса (по материалам северо-кавказского РУБОП) // Проблемы борьбы с организованной преступностью в северо-кавказском регионе (правовой, политический, экономический, национальный аспекты): Материалы Всероссийской науч.-практич. конф. 23-24 ноября 1999 г. М., 2000. С. 272-277.

60. Грамович Г.И. Криминалистика; Под ред. Н.И. Порубова. Мн.: Выш.шк., 2007. 482 с.

61. Грамович Г.И. Осмотр места происшествия / М., 1960. 46 с.

62. Гусейнов А.А. Понятия насилия и ненасилия // Вопросы философии. 1994. № 6. С. 35-41.

63. Демидов Н.Н. Изучение личности преступника в процес расследования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Волгоград, 2003. 23 с.

64. Дердюк Б.М. Співвідношення огляду з іншими слідчими (розшуковими) діями / Прикарпатський юридичний вісник. Випуск 2(8). 2015. С. 173-176.

65. Драпкин Л.Я. Основы теории следственных ситуаций / Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1987. 163 с.

66. Драпкин Л.Я. Ситуационный подход в криминалистике и проблема периодизации процесса расследования преступлений // Проблемы оптимизации первоначального этапа рассле-

дования преступлений: межвузовский сборник науч. тр.; М-во высш. и средн. спец. образ. РСФСР Свердловск. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. Свердловск, 1988. 144 с.

67. Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии [Текст] / М.: Юрид. лит., 1976. С. 72-74.

68. Духно Н.А. Расследование экологических преступлений: лекция / Н.А. Духно, Ю.Г. Корухов. М.: Юрид. ин-т МИИТа, 2001.

69. Еникеев М.И. Следственные действия: психология, тактика, технология / М.И. Еникеев, В.А. Образцов, В.Е. Эминов. Издательство Проспект, 2011. 216 с.

70. Еникеев М.И. Юридическая психология: Учебник. М.: Издательская группа «Норма-ИНФРА•М», 1999. С. 53-55.

71. Ермолович В.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Мн., 2001. С. 238-240.

72. Єфімов М.М. Криміналістична характеристика та особливості розслідування хуліганства: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Дніпропетровськ. 2015. 242 с.

73. Єфімов М.М. Методика розслідування хуліганства: монограф. / Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 216 с.

74. Єфімов М.М. Обстановка вчинення хуліганства як елемент криміналістичної характеристики // Наук. вісн. Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. 2013. №1. С. 571-577.

75. Єфімов М.М. Організаційно-тактичні особливості допиту підозрюваних при розслідуванні злочинів проти моральності // Науковий журнал «Visegrad Journal on Human Rights» («Пан'європейський університет» Словацької Республіки). 2017. № 1 (ч. 2). С. 65-70.

76. Єфімов М.М. Організація і тактика розслідування хуліганства: Навчально-практичний посібник / Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 158 с.

77. Єфімов М.М. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики хуліганства // Вісник Запорізького національного університету. 2013. Випуск № 1(ч. 1). С. 219-224.

78. Єфімов М.М. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики хуліганства // Наук. вісн. Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. 2015. № 3. С. 515-521.

79. Єфімов М.М. Особливості проведення слідчих дій на початковому етапі розслідування хуліганства // Наук. вісн. Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. 2012. Спец. вип. (№ 1). С. 275-283.

80. Єфімов М.М. Структура криміналістичної характеристики хуліганства // Криміналістика у протидії злочинності : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 16 жовт. 2009 р.). К. : Хай-Тек Прес, 2009. С. 315-317.

81. Ефремов С. Поняття організованої злочинності // Право України. 2002. № 9. С. 89-91.

82. Жванков В.А. Человек как носитель криминалистически значимой информации / Москва : УМЦ при ГУК МВД РФ, 1993. 149 с.

83. Жордания И.Ш. Психолого-правовая структура способа совершения преступления / Тбилиси: Изд-во «Сабчота Сакартвело», 1977. 233 с.

84. Зав'ялов С.М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю // Дис. ... канд. юрид. наук. (12.00.09.) / Київ, 2005. 20 с.

85. Закавказ А.А. Тактика допроса при расследовании преступлений, совершаемых организованными преступными группами : лекция / А.А. Закавказ, С.И. Цветков. 2 изд. М. : МЦ при ГУК МВД России, 1998. 36 с.

86. Захаревский В.И. Характеристика и методы разрешения следственных ситуаций по делам о хулиганстве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. (12.00.09.) / Издательство Академии МВД СССР. М., 1990. 27 с.

87. Збірник нормативно-правових актів України, що регламентують окремі питання кримінального провадження / [упоряд. Алфьоров С.М., Міщенко С.М., Фаринник В.І. та ін.] ; за заг. ред. В.І. Сліпченка. К. : ТОВ «АРТ-Дизайн», 2012. 250 с.

88. Зелинский А.Ф. Криминальная психология: научно-практическое издание / К.: Юринком Интер, 1999. 240 с.

89. Зорин Г.А. Криминалистическая методология / Минск, 2000. 607 с.

90. Зуйков Г.Г. К вопросу о понятии причин преступления и условий, способствующих его совершению // Вопросы предупреждения преступности. М.: Юрид. лит., 1965. Вып. 2. С. 3-18.

91. Зуйков Г.Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : Автореф. дисс... докт. юрид. наук: 12.00.09 / М., 1970. 31 с.

92. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / Горький: Горьковская высш. шк. МВД СССР, 1974. 168 с.

93. Ильченко Ю.И. Тактические приемы исследования обстановки места происшествия: автореф. дис. канд. юрид. наук / Алма-Ата, 1966. 18 с.

94. Іщенко А.В. Фундаментальні та прикладні криміналістичні категорії // Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах: Міжнародна науково-практична конференція 5 листопада 2010 р., м. Запоріжжя: матеріали у 3 част. Запоріжжя. 2010. ч. 1. С. 180-182.

95. Ищенко Е.П. Криминалистика: Курс лекций / М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»; АСТ-МОСКВА, 2007. 416 с.

96. Ищенко Е.П. Проблемы криминалистической характеристики преступлений // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р.С. Белкина. Матер. межд. науч. конф. Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002. С. 120-121.

97. Ищенко Е.П. Криминалистика : Учебник / Изд. 2-е, испр. и доп. / Ищенко Е.П., Топорков А.А.; Под ред. доктора юридических наук, профессора Е. П. Ищенко. М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ», «ИНФРА-М», 2006. 748 с.

98. Карпов Н.С. Криміналістична характеристика торгівлі людьми // Університетські наукові записки. 2005. № 3 (15). С. 268-273.

99. Кириченко В.Ф. Об усилении борьбы с хулиганством. М., «Юридическая литература», 1967. 95 с.

100. Ковалев М.И. Соучастие в преступлении. Ч. 1. Понятие соучастия // Ученые труды Свердловского юридического института, Т. 3, Серия уголовного права. Свердловск, 1960. 287 с.

101. Коваленко Є.Г. Кримінальний процес України: підручник / Є.Г. Коваленко, В.Т. Маляренко. 2-ге вид., перероб. і доп. К. : Юрінком Інтер, 2008. 712 с.

102. Ковтуненко Л.П. Ситуаційний підхід до тактики обшуку // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Вип. 118. Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. С. 175-183.

103. Комарков В.С. Суть і умови пред'явлення доказів при допиті обвинуваченого // Радянське право. 1972. № 2. С. 55-58.

104. Колдин В.Я. Вещественные доказательства : Информационные технологии процессуального доказывания / М.: Издательство НОРМА, 2002. 768 с.

105. Колесниченко А.Н. Криминалистическая характеристика преступлений : [учеб. пособие] / А.Н. Колесниченко, В.Е. Коновалова. Харьков : Юрид. ин-т, 1985. 93 с.

106. Колісниченко О.Н. Планування розслідування і слідчі версії // Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика: підручник / за ред. В.П. Колмакова. К.: Вища школа, 1973.

107. Колмаков В.П. Следственный осмотр / М.: Юрид. лит., 1969. 196 с.

108. Коновалова В.Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. Х.: Консум, 2000. С. 67.

109. Коновалова В.Е. Тактика допроса свидетелей и обвиняемых / Х.: Изд-во ХГУ, 1956. 129 с.

110. Коновалова В.Е. Тактика производства очной ставки // Ученые записки Харьковского юридического института. 1955. Вып. 6. С. 121-126.

111. Коновалова В.Е. Убийство: искусство расследования : монография / Харьков: Факт, 2001. 156 с.

112. Кононенко Н.О. Організаційно-тактичні особливості допиту потерпілих і свідків при розслідуванні хуліганства, учиненого під час спортивно-масового заходу // Право і суспільство : науковий журнал. 2015. № 4. С. 172-177.

113. Кононенко Н.О. Особливості проведення допиту підозрюваних під час розслідування хуліганства, що вчинене при проведенні спортивно-масового заходу // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць. 2014. № 1. С. 331-337.

114. Кононенко Н.О. Особливості проведення обшуку при розслідуванні хуліганства, вчиненого у зв'язку з проведенням спортивно-масових заходів // Використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні: матеріали наук.-практ. семінару (Дніпропетровськ, 14 травня 2015 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 67-69.

115. Кононенко Н.О. Розслідування хуліганства, вчиненого під час проведення спортивно-масових заходів : дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Дніпропетровськ, 2016. 214 с.

116. Кононенко Н.О. Розслідування хуліганства, вчиненого під час проведення спортивно-масових заходів : автореф. дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ: Дніпропетровськ, 2016. 20 с.

117. Копотун І.М. Громадський порядок як об'єкт кримінально-правової охорони : дис. на здобуття наук. ступеня канд.. юрид. наук. : спец. 12.00.08 «Кримінальне правота кримінологія; кримінально-виконавче право» / К., 2008. 192 с.

118. Кореневский Ю.В. Судебная практика и совершенствование предварительного расследования. М.: Юрид. лит., 1974. 110 с.

119. Коржанський М.Й. Предмет і об'єкт злочину: Монографія. Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. 252 с.

120. Корнуков В.М. Производство по делам о хулиганстве : Методическое пособие / Корнуков В.М., Михайленко А.Р., Чичко В.Н. Издательство Саратовского университета, 1977. 58 с.

121. Коршунов В.М. Следы на месте происшествия. Обнаружение, фиксация, изъятие / М.: Экзамен, 2001. 288 с.

122. Котюк О.І. Мета, фактичні та процесуальні підстави одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб потребують уточнення // Вісник кримінального судочинства. № 1. 2016. С. 26-32.

123. Кривошеин П.К. Повторность в советском уголовном праве (теоретические и практические проблемы). К.: Вища школа, 1990. 228 с.

124. Крикунов А.О. Расследование хулиганства : лекция / Киев. НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1978. 44 с.

125. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підруч. для студентів юрид. вузів і фак. / За ред. В.Ю. Шепітька. Х.: Право, 1998. С. 181.

126. Криміналістика : навчальний посібник / за заг. ред. Є.В. Пряхіна. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 540 с.

127. Криміналістика : [навч. посіб.] / Р.І. Благута, Р.І. Сибірна, В.М. Бараняк та ін. ; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. К. : Атіка, 2012. 496 с.

128. Криміналістика : [підручник] / [В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.]. Х. : Право, 2008. 464 с.

129. Криміналістика : підручник / За редакцією В.Ю. Шепітька. 2-ге видання, перероблене і доповнене. Київ, 2004. 368 с.

130. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [К.О. Чаплинський, О.В. Лускатов, І.В. Пиріг, В.М. Плетенець, Ю.А. Чаплинська]. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 419 с.

131. Криміналістика: Підручник / [В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, А.Ф. Волобуєв]; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2001. 666 с.

132. Криміналістика : підручник / [за ред. В.Ю. Шепітька]. 3-е вид., переробл. і допов. К. : Ін Юре, 2006. 376 с.

133. Криміналістика / Под ред. В.А. Образцова. М.: Юрист, 1995. 346 с.

134. Криміналістика / Под ред. В.А. Образцова. М.: Юрист, 1999. С. 281-282.

135. Криміналістика : Учебник для вузов / Под ред. А.Ф. Вольнского. М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. 615 с.

136. Криміналістика : учеб. для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. М. : Изд. Группа НОРМА-ИНФРА М, 2001. 998 с.

137. Криміналістика : Учебник для вузов / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Российская Е.Р.] Под ред. Заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА, М), 2000. 990 с.

138. Криміналістика : Учебник / Отв. ред. Н.П. Яблоков. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрист, 2001. 718 с.

139. Криміналістика : учебник / под ред. Ю.Г. Корухова, В.Г. Коломацького. М. : Академия МВД СССР, 1984. 458 с.

140. Криміналістика: учебное пособие / А.В. Дулов, Г.И. Грамович, А.В. Лапин и др.; Под ред. А.В. Дулов. Мн.: ИП «Экоперспектива», 1998. 415 с.

141. Криміналістика: Учебное пособие. / Под ред. Н.И. Порубова. Мн.: Выш. Шк., 1997. 344 с.

142. Кримінальний процесуальний Кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

143. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : [підручник] / [І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.] ; за заг. ред. В.В. Голіної. 2-ге вид. перероб. і доп. X. : Право, 2009. 288 с.

144. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования / М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. 215 с.

145. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / М.: Госюриздат, 1960. 244 с.

146. Кузнецова Н.Ф. Ответственность за приготовление и покушение / М., 1958. С. 50-51.

147. Кузьмічов В.С. Алібі у розкритті злочинів: Навчальний посібник / Кузьмічов В.С., Юсупов В.В. К., 2007. С. 96.

148. Кузьмічов В.С. Криміналістика: Учень / Кузьмічов В.С., Прокопенко Г.И. К.: Юринком Интер, 2001. С. 214.

149. Куранова Э.Д. Об основных положениях методики расследования отдельных видов преступлений // Вопр. криминалистики. М., 1962. Вып. 6-7. С. 163-168.

150. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 2007. 424 с.

151. Лавров В.П. Исходные следственные ситуации и криминалистические методы их разрешения : сб. науч. тр. / [Отв. ред. В.П. Лавров]. М. : ВЮЗШ, 1991. 152 с.

152. Лившиц Е.М. Тактика следственных действий / Е.М. Лившиц, Р.С. Белкин. М., 1997. 237 с.

153. Лисенко В.В. Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції (Теорія та практика) : монографія / В.В. Лисенко. К. : Логос, 2004. 324 с.

154. Лисенко В.В. Ухилення від сплати податків: виявлення та розслідування. Монографія // Лисенко В.В., Задорожний О.С., Дзісяк О.П. К.: Істина, 2008. 216 с.

155. Лисиченко В.К. Следственная ситуация и ее значение в криминалистике и следственной практике / В.К. Лисиченко, О.В. Батюк // Криминалистика и судебная экспертиза. 1988. Вып. 36. С. 4-9.

156. Личность преступника / Отв. ред. В.Н. Кудрявцев. М.: Юрид. лит., 1971. 356 с.

157. Лобойко Л.М. Кримінальний процес : [підручник] / Істина, 2014. 432 с.

158. Логінова В.В. Поняття та значення особи злочинця в методіці розслідування тілесних ушкоджень // Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 5 листоп. 2010 р.). – у 2-х ч. Ч. 1. Запоріжжя: ЗЮІ ДДУВС, 2010, с. 115-118

159. Лозова С.М. Тактико-психологічне забезпечення очної ставки : Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Х., 2004. 20 с.

160. Лукашевич В.Г. Криміналістическа теорія общенія: постановка проблеми, методика исследования, перспективы использования: Монография. К.: Изд-во Украинской академии внутренних дел, 1993. 194 с.

161. Лунгу В.И. Первоначальный этап расследования преступлений: (процессуальный и организационный аспекты) [Текст] : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.09 / К., 1991. 25 с.

162. Лускатов О.В. Методика розслідування злочинів проти громадської безпеки: Лекція. Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003. 88 с.

163. Макаренко Є.І. Огляд місця події: Довідник дільничного інспектора міліції. Дніпропетровськ: Юридична Академія МВС, 2004. 210 с.

164. Макаренко Е.И. Особенности расследования квартирных краж, совершаемых группой лиц: дисс. кандидата юридических наук: 12.00.09 / Москва, 1983. 200 с.

165. Малышкин П.В. Способ сокрытия преступления и его место в структуре способа совершения преступления // Следователь. 2009. № 1. С. 19-24.

166. Малярова В.О. Етапізація процесу розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків // Право і безпека. 2013. № 3 (50). С. 86–91.

167. Малярова В.О. Тактико-криміналістичні та процесуальні основи пошуку та затримання злочинця : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2005. 238 с.

168. Матусовский Г.А. Структура криміналістичної характеристики злочинів // Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів / За ред. В.Ю.Шепітька. Харків: Право, 1998. С. 149.

169. Мешков В.М. Методика расследования преступлений : курс лекций / М.: Юрлитинформ, 2013. 304 с.

170. Мінка П.Я. Тактика розслідування злочинів, учинених організованими групами та злочинними організаціями : навч. посібник / П.Я. Мінка, К.О. Чаплинський. Дніпропетровськ : Дніпроп. гуманітарн. ун-тет, 2007. 176 с.

171. Мінченко С.І. Визначення допустимих меж обмеження прав і свобод людини в оперативно-розшуковій діяльності // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. № 3. 2013. С. 156-163.

172. Міхеєнко М.М. Кримінальний процес України : Підручник / М.М. Міхеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко. 2–е вид., перероб і доп. К. : Либідь, 1999. 536 с.

173. Музика А.А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія / А.А. Музика, Є.В. Лашук. К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. 192 с.

174. Настільна книга слідчого: [наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007.

175. Настільна книга слідчого Національної поліції України : практичний посібник. К. : «Центр учбової літератури», 2017. 480 с.

176. Науково-практичний коментар кримінального кодексу України від 5 квітня 2005 року /За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К: Каннон, А.С.К, 2002. 1104 с.

177. Николайчик Н.И. Методика расследования хулиганства : лекция / Н.И. Николайчик. Мн. : МВШ МВД СССР, 1985. 28 с.

178. Нор В.Т. Проблемы теории и практики судебных доказів / Львів, 1978. 112 с.

179. Образцов В.А. О криміналістической классификации преступлений // Вопр. борьбы с преступностью. М., 1980. Вып. 33. С. 92-95.

180. Овчаренко Е.И. Доказывание по уголовным делам о хулиганстве (досудебное производство). Науч.-практич. пособие / Под ред. докт. юрид. наук, проф. А.В. Гриненко. М.: Издательство «Юрлитинформ», 2006. 128 с.

181. Овчаренко Е.И. Производство следственных действий по уголовным делам о хулиганстве // Росс. следователь. 2004. № 5. С. 9-12.

182. Ожегов С.И. Словарь русского языка : Ок. 57000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. М.: Рус. яз., 1985. 797 с.

183. Олійник О. Допит свідка і потерпілого // Віче: громадсько-політичне і теоретичне видання. 2009. №21. С. 30-33

184. Осмотр места происшествия : практическое пособие / Под ред. А.И. Дворкина. М. : Юристъ, 2000. 336 с.

185. Очеретяний М.А. Організаційно-тактичні аспекти проведення початкових слідчих (розшукових) дій при розслідуванні хуліганства, вчиненого групою осіб // Право і суспільство. 2015. № 6 (ч. 2). С. 222-226.

186. Очеретяний М.А. Особливості криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого групою осіб // Використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні: матеріали наук.-практ.

семінару (Дніпропетровськ, 30 квітня 2014 р.). Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. 86 с. С. 47-49.

187. Очеретяний М.А. Способи учинення хуліганства групою осіб як елемент криміналістичної характеристики злочину // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. 2014. № 4. 520 с. С. 468-474.

188. Павлюк О. Слідова картина та типова обстановка вбивств осіб похилого віку та одиноких осіб, пов'язаних із заволодінням їхнім майном / Підприємство, господарство і право. № 2. 2017. С. 299-302.

189. Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Х.: Вища школа, 1982. С. 33.

190. Пантелеев И.Ф. Криминалистика : учебник / И.Ф. Пантелеев, Н.А. Селиванов. М. : Юрид. лит., 1975. 544 с.

191. Пожар В.Г. Процесуальний статус потерпілого за новим кримінальним процесуальним кодексом України: позитивні кроки та прогалини правової регламентації // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. № 2. 2013. С. 126-131.

192. Поливанюк В.Д. Тактичні особливості проведення огляду місця події при розслідуванні злочинів, вчинених у банківській системі України з використанням сучасних інформаційних технологій // Вісник Запорізького національного університету. № 1. 2011. С. 243-248.

193. Попов В.П. Осмотр места происшествия / Под ред. В.А. Хвана. Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. 68 с.

194. Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве. Минск: Вышэйшая школа, 1973. С. 195.

195. Порубов Н.И. Тактика допроса на предварительном следствии / М. : БЕК, 1998. 208 с.

196. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і пові-

домлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії : Наказ МВС України №1050 від 19.11.2012 р.

197. Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 3 листопада 2015 року № 1339 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15>

198. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення : Закон України від 22.09.2005 року.

199. Про судову практику в справах про хуліганство : Постанова № 10 Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р.

200. Пудовочкин Ю.Е. Учение о составе преступления: [монография] / М. : Юристинформ, 2009. 248 с.

201. Пясковський В.В. Загальні умови планування розслідування насильницьких правопорушень, учинених щодо неповнолітніх // Криміналістичний вісник. 2015. № 1. С. 51-56.

202. Радаев В.В. Криминалистическая характеристика преступлений и ее использование в следственной практике: лекция / Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1987. 24 с.

203. Расследование преступлений против личности, порядка управления, общественного порядка и общественной безопасности: Учебно-практическое пособие. НИиРИО КВШ МВД СССР. Киев. 1975. 207 с.

204. Ратинов А.Р. Теория рефлексивных игр в приложении к следственной практике // Правовая кибернетика. М.: Юрид. лит., 1970. С. 116.

205. Резнікова О.І. Проблеми використання віктимологічних даних у криміналістичній характеристиці злочинів // Питання боротьби зі злочинністю. 2014. Вип. 27. С. 290.

206. Реуцкая И.Е. Психологические особенности допроса несовершеннолетних / И.Е. Реуцкая, О.И. Бродченко // Прикладная юридическая психология. № 3. 2008. С. 55-68.

207. Ривман Д.В. Криминальная виктимология / СПб.: Питер, 2002. 304 с.

208. Рыжаков А.П. Уголовно-процессуальное доказывание: понятие и средства / М. : Инф. издат. дом «Филинь», 1997. С. 29, 31.

209. Россинская Е.Р. Криминалистика. Вопросы и ответы: Учеб. пособие для вузов / М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. 351 с.

210. Савельева М.В. Криминалистика : Учебник / Савельева М.В., Смушкин А.Б. М.; Издательство Издательский «Дашков и К». 2009 г. 608 с.

211. Салтевський М.В. Криміналістика : підручник : у 2-х ч. / Харків : Консум, 2001. Ч. 2. 528 с.

212. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі); Підручник. К.: Кондор, 2005. 588 с.

213. Салтевський М.В. О структуре криминалистической характеристики хулиганства и типичных следственных ситуациях // Криминалистика и судебная экспертиза. Вып. 25. Киев. 1982. С. 13-21.

214. Салтевский М.В. Тактические основы организации и производства следственных действий и получение информации от вещей : специализированный курс криминалистики: Учебник / Отв. ред. М.В. Салтевский. К.: НИиРИО КВШ МВД СССР, 1987. 344 с.

215. Селиванов Н.А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования // Соц. законность. 1977. № 2 С. 57.

216. Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий. – М.: Юрид. лит., 1982. 152 с.

217. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. юрид. акад. України. Харків, 2005. 20 с.

218. Сергеева Д.Б. Элементы (стадії) кримінально-процесуального доказування // Докази і доказування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (до 75-річчя з дня народження доктора юридичних наук, професора Михайла Макаровича Михеєнка): матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 6-7 грудня 2012 р., м. Київ. Х.: Видавець Строков Д.В., 2013. С. 299-301.

219. Сергеев Л.А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ: Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1966. 26 с.

220. Слідчі (розшукові) дії : навч. посібник / О.В. Авраменко, Р.І. Благути, Ю.В. Гуцуляк та ін.; за заг. ред. Р.І. Благути, Є.В. Пряхіна. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. 416 с.

221. Соловьев А.Б. Очная ставка М., 2006. 42 с.

222. Сова Ф.П. Криминалистическая техника. Методические указания и практикум. М., 1965. 118 с.

223. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В.К. Лисиченко, В.И. Гончаренко, М.В. Салтевский. – К.: Вища шкла. Головное изд-во, 1988. С. 38

224. Справа № 1-кп/2609/21/12, Архів Солом'янського районного суду м. Києва, 2013 р.

225. Справа № 1-31/10, Архів Зборівського районного суду Тернопільської обл., 2010 р.

226. Справа № 1-57/11, Архів Надвірнянського районного суду Івано-Франківської обл., 2011 р.

227. Справа № 2314/9069/12, Архів Придніпровського районного суду м. Черкаси, 2013 р.

228. Справа № 296/644/12-к, Архів Корольовського районного суду м. Житомира, 2013 р.

229. Справа № 302/316/16-к, Архів Міжгірського районного суду Закарпатської обл., 2016 р.

230. Справа № 303/1981/15-к, Архів Мукачівський міськрайонний суд Закарпатської обл., 2015 р.

231. Справа № 609/1464/15-к, Архів Шумського районного суду Тернопільської обл., 2016 р.
232. Справа № 646/7235/14-к, Архів Червонозаводського районного суду м. Харкова, 2014 р.
233. Справа № 755/21525/15-к, Архів Дніпровського районного суду м. Києва, 2016 р.
234. Справа № 758/5944/13-к, Архів Подільського районного суду м. Києва, 2013 р.
235. Стахівський С.М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів : [наук.-практ. посібник] / К. : Атіка, 2009. 64 с.
236. Стахівський С.М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування: монографія / К., 2005. 272 с.
237. Степанюк Р.Л. Проблеми формування криміналістичної характеристики окремих видів і груп злочинів // Вісник Кримінологічної асоціації України. 2013. № 5. С. 173-180.
238. Степанюк Р.Л. Ситуаційний підхід у формуванні методик розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України // Право і безпека. 2013. № 3 (50). С. 110-115.
239. Строгович М.С. Теория судебных доказательств // Избранные труды: в 3-х т. Т. 3. М., 1991. 300 с.
240. Тактические основы следственных действий: учеб. пособ. [по курсу криминалистики, специальному практикуму и спецкурсу «Взаимодействие следователей и органов дознания при расследовании преступлений»; для студ. судеб.-следст. специализации]. Алма-Ата : Казах. гос. ун-т, 1977. Вып. 3. 111 с.
241. Танасевич В.Г. О криминалистической характеристики преступлений / В. Г. Танасевич, В. А. Образцов // ВИ по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. М., 1976. Вып. 25. С. 94-104.
242. Тищенко В.В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х., 2003. 34 с.

243. Тищенко В.В. Корыстно-насильственные преступления: Криминалистический анализ: Монография. Одесса: Юридическая литература, 2002. 360 с.
244. Тищенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія / Одеса : Фенікс, 2007. 260 с.
245. Туляков В.А. Виктимология: социальные и криминологические проблемы : моногр. / Одесса: Юридична література, 2000. 335 с.
246. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания / Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1976. С. 57–59.
247. Фуллер Л.Л. Анатомія права / Пер. з англ. К.: Сфера, 2004. 144 с.
248. Халиков А.Н. Должностные насильственные преступления, совершаемые в правоохранительной сфере: характеристика, психология, методика расследования / М. : Волтерс Клаувер, 2011. 544 с.
249. Хижняк Є.С. Типові слідчі ситуації при розслідуванні ставевих злочинів // Південноукраїнський правничий часопис. 2012. № 4. С. 197–199.
250. Хоменко С.Я. Особливості очної ставки за участі неповнолітнього // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2011. № 2. С. 396-405.
251. Центров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшем / М.: Московский гос. ун-тет, 1988. 160 с.
252. Циганенко О.В. Використання спеціальних психофізіологічних знань у вдосконаленні тактики проведення обшуку // Митна справа. 2014. – № 2 (2.2). С. 82-86.
253. Чаплинський К.О. Організація і тактичні прийоми проведення одночасних обшуків // Науковий вісник Юрид. академії Мін-ва внутр. справ : зб. наук. праць. 2004. № 3 (17). С. 338–344.
254. Чаплинський К.О. Розслідування злочинів, вчинених злочинними угрупованнями: Навчальний посібник / Чаплинський

К.О., Мінка П.Я. Дніпропетровськ: Видавництво «Свідлер А.А.», 2009. 225 с.

255. Чаплинський К.О. Тактика проведення окремих слідчих дій: Монографія. Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 306 с.

256. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань: Монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. 304 с.

257. Чаплинський К.О. Тактичні основи забезпечення досудового розслідування : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спец. 12.00.09 / Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2010. 570 с.

258. Чельшева О.В. Расследование налоговых преступлений : [учеб.-метод. пособие] / О.В. Чельшева, М.В. Феськов. СПб. : Питер, 2001. 282 с.

259. Чернявський С.С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 / К., 2010. 610 с.

260. Черноус Ю.М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів: наукові засади та напрями реалізації // Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народження проф. М. В. Салтевського (м. Харків, 8 листоп. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 220-222.

261. Шевченко А.С. Алгоритмы действий сотрудников полиции при расследовании хулиганства, совершенного во время избирательного процесса в Украине. Право и политика. 2017. № 3. С. 139–144 (Кыргызская Республика).

262. Шевченко А.С. Деякі аспекти криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Актуальні проблеми розслідування злочинів в сучасних умовах: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди святкування 10-річчя факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства

(м. Дніпропетровськ, 24 верес. 2015 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 146–148.

263. Шевченко А.С. Криміналістичне забезпечення проведення огляду місця події при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Актуальні проблеми розслідування кримінальних правопорушень у сфері громадської безпеки та громадського порядку: матеріали наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 30 трав. 2017 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 190–193.

264. Шевченко А.С. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики хулиганства, совершенного во время избирательного процесса в Украине. Право и закон. 2018. № 3. С. 138–143 (Кыргызская Республика).

265. Шевченко А.С. Окремі аспекти проведення допиту при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні: матер. наук.-практ. семінару (м. Дніпропетровськ, 13 трав. 2016 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. С. 221–223.

266. Шевченко А.С. Організація і тактика проведення початкових слідчих (розшукових) дій при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. Випуск 43. Т. 4. С. 212–217.

267. Шевченко А.С. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій для вилучення інформації з особистісних джерел при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2016. Випуск 6-2. Т. 3. С. 172–177.

268. Шевченко А.С. Слідова картина хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Актуальні проблеми криміналістичного забезпечення досудового розслідування: матері-

али наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 25 трав. 2018 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 132–134.

269. Шевченко А.С. Сутність та система криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. Випуск 33. Ч. 2. Т. 2. С. 159–162.

270. Шевченко А.С. Типові слідчі ситуації при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2015. Випуск 6-2. Т. 2. С. 48–51.

271. Шепітько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій / Х.: Одиссей, 2005. 368 с.

272. Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : [монографія] / Харків : Харків юридичний, 2007. 432 с.

273. Шепітько В.Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів // Проблеми законності : республік. між від. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. Вип. 93. С. 168-174.

274. Шепітько В.Ю. Тактика огляду місця події : Конспект лекції / Х.: УДЮА, 1994. 30 с.

275. Шершньова В.О. Типові слідчі ситуації і програма дій слідчого на початковому етапі розслідування податкових злочинів[Електронний ресурс]– Режим доступу до ресурсу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/26721/%D8>

276. Шиканов В.И. О междисциплинарной характеристике отдельных видов преступлений // Криминалистическая характеристика преступлений. М., 1984. С. 40-43.

277. Шлегель О.В. Расследование преступлений против личности, совершаемых по мотиву национальной ненависти или вражды / Шлегель О.В., Костылева Г.В., Милованова М.М. М.: Юрлитинформ, 2009. 160 с.

278. Шмонин А.В. Методика расследования преступлений : [учеб. пособие] / М. : ЗАО Юстицинформ, 2006. 464 с.

279. Щур Б.В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик: монографія / Х.: Харків юридичний, 2010. 320 с.

280. Юрченко О.Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Національна юридична академія України Ярослава Мудрого, 2008. Харків. 16 с.

281. Яблоков Н.П. Криміналістика в вопросах и ответах : Учебное пособие / Н.П. Яблоков. М.: Юристъ, 2000. 224 с.

282. Яблоков Н.П. Криміналістика : Учебник для вузов / М., 200. 588 с.

283. Яблоков Н.П. Совершенствование методических основ расследования преступлений // Советское государство и право. 1976. № 2. С. 68

284. Якимов И.Н. Криміналістика : руководство по уголовной технике и тактике / М. : НКВД РСФСР, 1925. 430 с.

285. Якушин С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений : монография / Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1983. 102 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зведені результати вивчення 145 кримінальних справ та 196 проваджень

№	Досліджувані питання	%
	КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНУ	
1	Обстановка вчинення злочину	
	<i>1.1. Місце вчинення хуліганських дій</i>	
	1) виборчі дільниці (школи, лікарні, дитячі садки)	48
	2) місця загального користування (парки, сквери)	19
	3) проїжджа частина з відповідною атрибутикою (вулиці, шосе, магістралі)	15
	4) державні органи (підприємства, установи організації)	7
	5) спортивно-масові заклади (стадіони, спортивні комплекси, манежі)	5
	6) транспортні засоби (легкові або вантажні автомобілі)	1
	7) громадський транспорт (автобуси, трамваї, тролейбуси)	3
	8) інше	2
	<i>1.2. Час вчинення злочину</i>	
	1) з 24 до 6 години	24
	2) з 18 до 24 годин	27
	3) з 6 до 12 години	12
	4) з 12 до 18 години	37
	5) будні дні	39
	6) у вихідні дні	61
	6) влітку	12
	7) восени	35

№	Досліджувані питання	%
	8) взимку	15
	9) навесні	38
	<i>1.3. Умови учинення кримінально караних діянь</i>	
	1) наявність відповідної атрибутики політичних сил (для пошкодження або, навпаки, для демонстрації)	75
	2) відсутність поблизу постів поліції, представників громадськості	44
	3) проведенням масових зборів (передвиборчої агітації, безпосереднього голосування)	69
	<i>1.4. Залежність між окремими складовими обстановки вчинення злочину</i>	
	1) з 12 до 18 години хуліганські дії вчинюються на виборчих дільницях	31
	2) з 12 до 18 години хуліганські дії вчинюються в державних установах	12
	3) з 24 до 6 години найчастіше хуліганські дії вчинюються на проїжджій частині за умови відсутності постів поліції	67
	4) з 6 до 12 години – в місцях загального користування (парках, скверах) за відсутності поблизу постів поліції, представників громадськості	39
	5) місце хуліганських дій знаходилось у районі проживання злочинців	76
2	Способи вчинення хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні	
	<i>2.1. Повноструктурний</i>	65
	<i>2.2. Підготовка до вчинення</i>	83
	1) складання плану вчинення хуліганства	32
	2) вибір об'єкта злочинного посягання (білборди, місця розташування партій)	64
	3) визначення співучасників правопорушення	37
	4) підбір засобів та знарядь вчинення хуліганства (фарба, піротехнічні засоби, засоби для нанесення тілесних пошкоджень)	54
	5) поділ ролей між співучасниками	23
	<i>2.3. Способи безпосереднього вчинення</i>	
	1) пошкодження фарбою чи іншими матеріалами сітілайтів, стендів, білбордів, з фотографіями та програмами відповідних кандидатів	34

№	Досліджувані питання	%
	2) цинічні тілорухи в поєднанні з нецензурною лайкою	26
	3) порушення спокою різних осіб у громадських місцях	19
	4) опір представникам правоохоронних органів або іншим громадянам	5
	5) нанесення тілесних ушкоджень особам, що знаходяться на них: охороняють правопорядок, перебувають у якості членів комісії, наглядачів	7
	6) порушення нормального режиму роботи виборчої дільниці	4
	7) використання вогнепальної зброї	1
	8) використання холодної зброї	4
	9) використання спеціально пристосованих предметів для нанесення тілесних ушкоджень	17
	10) використання піротехнічних засобів	5
	11) блокування проходів на виборчих дільницях	2
	2.4. Способи приховування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні	69
	1) знищення відеокамер зовнішнього спостереження за певний час до вчинення діяння	19
	2) вчинення хуліганських дій в нічний час	24
	3) надання неправдивих показань у разі викриття, у тому числі висунення алібі	61
	4) відмова від дачі показань	47
	5) застосування корумпованих зв'язків в державних органах	7
	6) тиск на сумлінних учасників процесу	29
3	Відомості про слідову картину злочину	
	<i>3.1. Наявність слідів:</i>	
	1) сліди рук	27
	2) сліди крові та інших органічних речовин	6
	3) сліди холодної зброї та спеціально пристосованих знарядь для нанесення тілесних ушкоджень	23
	4) показання свідків й очевидців події, осіб, які виконували обов'язки з охорони громадського порядку	65
	5) сліди піротехнічних засобів	12

№	Досліджувані питання	%
	<i>3.2. Вузлові ділянки, де можуть бути зосереджені сліди кримінального правопорушення:</i>	
	1) об'єкт, який було пошкоджено (білборди, сітілайти)	
	2) особа потерпілого (тілесні ушкодження, пошкодження одягу, особистих речей)	
	3) особа, яка була задіяна у вчиненні хуліганських дій	
	4) предмети обстановки (вітрини, вікна, урни для голосування)	
	<i>3.3. Відносно місця їх знаходження:</i>	
	1) на місці вчинення злочину	73
	2) за місцем проживання хулігана	42
	3) в місця проживання знайомих та родичів правопорушника, потерпілого	9
4	Предмет злочинного посягання	
	<i>4.1. Під час пошкодження фарбою чи іншими матеріалами сітілайтів, стендів, білбордів:</i>	
	1) хуліган був з символікою певної партії	27
	2) хуліган перебував у стані сп'яніння	12
	3) хуліган раніше притягувався до кримінальної відповідальності	24
5	Особа потерпілого	
	<i>5.1. Риси потерпілого</i>	
	1) схильність до вживання алкоголю	18
	2) схильність до вживання наркотичних засобів	2
	3) наявність певних психічних відхилень	3
	4) чоловіки	68
	<i>Вік потерпілого:</i>	
	1) до 14 років	1
	2) від 14 до 18 років	6
	3) від 18 до 30 років	37
	4) 30-40 років	19
	5) 40-50 років	21
	6) від 50 років і старші	16
6	Дані про особу хулігана	
	<i>6.1. Стать:</i>	
	1) чоловіча	98

№	Досліджувані питання	%
	2) жіноча	2
	<i>6.2. Вік:</i>	
	1) до 14 років	1
	2) від 14 до 18 років	3
	3) від 18 до 30 років	45
	4) від 30 до 40 років	26
	5) 40-50 років	17
	6) особи віком 50 років та старші	8
	<i>6.3. Освіта:</i>	
	1) середня	12
	2) середня спеціальна	14
	3) базова вища	51
	4) вища	22
	5)	1
	<i>6.4. Сімейний стан:</i>	
	1) у шлюбі	67
	2) ні	33
	<i>6.5. Рід занять:</i>	
	1) учень (студент)	24
	2) працюючий	31
	3) без постійного місця роботи	45
	<i>6.6. Наявність судимості:</i>	11
	з них, за хуліганські дії	3
	<i>6.7. Злочин вчинено у стані сп'яніння:</i>	
	1) алкогольного	13
	2) наркотичного	1
	ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ	
7	Початкові відомості, які є підставою для внесення відомостей в ЄРДР за фактом учинення хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні, надходили до відділів поліції з таких джерел	
	1) заяви, листи і повідомлення, що надійшли від громадян	44
	2) повідомлення (рапорти) працівників правоохоронних органів після припинення хуліганських дій	26

№	Досліджувані питання	%
	3) повідомлення працівників інших установ й організацій	22
	4) матеріали розслідування, виділені з інших кримінальних проваджень	7
	5) матеріали, отримані під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій та розшукових заходів	1
8	Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування досліджуваного виду хуліганства	
	1) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу, виявлено матеріальні сліди злочину, злочинці відомі	16
	2) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу невстановленою особою, наявні відомості щодо характеру злочину, є свідки	58
	3) отримано відомості про вчинення хуліганства під час виборчого процесу від уповноважених осіб на дільниці, наявні відомості щодо характеру злочину, свідки відсутні	17
	4) виявлено факт вчинення хуліганства під час виборчого процесу, свідки відсутні	9
9	Організація взаємодії підрозділів Національної поліції України при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні	
	1) виконання доручення слідчого про проведення слідчих (розшукових) дій або негласних слідчих (розшукових) дій	100
	2) проведення розшукових заходів для встановлення осіб, що вчинили досліджуваний вид хуліганства, та інформування слідчого про їхні результати	92
	3) сприяння слідчому при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій	61
	4) колективне чергування у складі слідчо-оперативної групи	100
	5) спільні виїзди слідчого і оперативних працівників для проведення слідчих (розшукових) дій	76
	6) консультування	28
	7) переслідування злочинців за «гарячими» слідами	31
	СЛІДЧІ (РОЗШУКОВІ) ДІЇ:	
10	Огляд	
	<i>10.1. Проводився:</i>	82
	1) огляд місця події	76

№	Досліджувані питання	%
	2) огляд живих осіб (освідування)	49
	3) огляд предметів	12
	4) огляд документів	8
	<i>10.2. Методом:</i>	
	1) концентричним	81
	2) ексцентричним	16
	3) фронтальним	3
	<i>10.3. Оформлювались додатки до протоколу огляду:</i>	
	1) фототаблиці	34
	2) плани и схеми	11
	<i>10.4. Огляд місця події відбувався за несприятливих ситуацій:</i>	78
	1) відсутність очевидців події	71
	2) велика кількість очевидців події, які дають суперечливі показання	21
	3) знищення слідів кримінального правопорушення	51
	<i>10.5. Типові тактичні помилки, яких припускаються слідчі під час проведення ОМП:</i>	
	1) невчасне проведення означеної процесуальної дії	67
	2) недбале проведення огляду	49
	3) відсутність техніко-криміналістичних засобів фіксації місця події	42
	4) невикористання записів з камер зовнішнього спостереження	51
	5) ігнорування оперативно-розшукової інформації	17
11	Одночасний допит	
	<i>11.1. Проводився:</i>	
	1) так	91
	2) ні	9
	<i>11.2. Кількість учасників досліджуваної процесуальної дії:</i>	
	1) два допитуваних	96
	2) три	3
	3) чотири і більше	1
	<i>11.3. Поєднання учасників провадження при проведенні досліджуваної процесуальної дії:</i>	
	1) одночасний допит між потерпілим і підозрюваним	53

№	Досліджувані питання	%
	2) між хуліганом і свідком	19
	3) між підозрюваними	34
	4) потерпілим і свідком	11
	5) свідками	1
	6) потерпілими	1
	<i>11.4. Чи було усунуто протиріччя у показаннях підозрюваних (хуліганів) і потерпілого:</i>	
	1) так	18
	2) ні	82
12	Допит	
	<i>12.1. Допит свідка і потерпілого був спрямований на з'ясування:</i>	
	1) обставин кримінального правопорушення, характеру дій злочинців	100
	2) причини і умови, що сприяли вчиненню злочину	31
	3) відомостей про минулі взаємини із підозрюваним	24
	<i>12.2. Допит підозрюваних проводився:</i>	
	1) відразу ж після затримання	82
	2) 1 раз	5
	3) більше одного разу	95
13	Обшук	
	<i>13.1. Проводився:</i>	
	1) так	69
	2) ні	31
	<i>13.2. Об'єкти, які потрібно виявляти та вилучати під час проведення обшуку при розслідуванні досліджуваного виду кримінального правопорушення</i>	
	1) засоби вчинення хуліганських дій (атрибутика різних партій)	
	2) засоби маскуванню	
	3) знаряддя вчинення хуліганських дій (холодна або вогнепальна зброя, саморобні пристрої)	
	4) печатна продукція	
	5) флешнакопичувачи, диски, комп'ютерна техніка	

№	Досліджувані питання	%
14	Форми використання спеціальних знань при розслідуванні хуліганства досліджуваного виду	
	<i>14.1. Види форм використання спеціальних знань:</i>	
	1) особисте використання уповноваженою особою спеціальних знань під час проведення слідчих (розшукових) дій	38
	2) особисте використання спеціальних знань спеціалістом під час здійснення певних процесуальних дій	79
	3) опосередковане використання уповноваженою особою спеціальних знань шляхом призначення судових експертиз	100
	<i>14.2. Види експертиз:</i>	
	1) криміналістичні	21
	2) судово-біологічні	8
	3) судово-медична	76
	4) судово-психіатрична	49
	5) балістична	4
	6) експертиза холодної зброї	18
	<i>14.3. З початку розслідування експертиза призначалася:</i>	
	1) протягом 5 діб	16
	2) протягом 5-15 діб	34
	3) протягом місяця	19
	4) понад місяць	30
	5) 1 доба	1

Додаток Б

Зведені результати анкетування
79 працівників прокуратури, 298 слідчих,
319 працівників оперативних підрозділів та 58 працівників експертних установ МВС України

№	З а п и т а н н я	%
1	Вкажіть підрозділ, в якому Ви працюєте:	
	1) слідчі підрозділи	40
	2) оперативні підрозділи	42
	3) прокуратура	10
	4) експертні установи МВС України	8
2	Вкажіть стаж практичної роботи:	
	1) до 1 року	11
	2) від 1 до 3 років	36
	3) від 3 до 5 років	21
	4) від 5 до 10 років	17
	5) більше 10 років	15
3	Чи були Ви задіяні в розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні:	
	1) так	100
	2) ні	0
4	Чи існує в органі, де Ви працюєте, спеціалізація окремих співробітників по розслідуванню зазначених кримінальних правопорушень:	
	1) існує	0
	2) не існує	100
5	Чи є необхідність розробки окремої методики розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні:	
	1) так	96
	2) ні	4

№	З а п и т а н н я	%
6	Вкажіть фактори низької ефективності доказування в кримінальних провадженнях цієї категорії	
	1) правопорушення вчинено при відсутності очевидців в умовах певного місця та часу	4
	2) знищення окремих слідів та доказів зацікавленими особами	7
	3) відсутність сучасного наукового дослідження форм та методів діяльності працівників Національної поліції у означеній категорії проваджень	62
	4) несвоєчасний виїзд на місце події	29
	5) поверхневий огляд місця події	72
	6) неякісне використання науково-технічних засобів при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій	71
	7) відсутність нормальної координація взаємодії різних підрозділів Національної поліції	59
	8) невчасне проведення процесуальних дій	58
	9) невикористання (недостатнє використання) спеціальних знань в процесі слідства	62
	10) незадовільне проведення оперативно-розшукових заходів при встановленні злочинця «за гарячими слідами»	51
	11) брак планування та систематичності в організації здійснення кримінального провадження на його початковому етапі	47
	12) помилки в оцінці наявної інформації та доказів, внаслідок яких були висунуті та перевірялись хибні версії	31
7	Вкажіть найбільш ефективні слідчі (розшукові) дії	
	1) огляд	76
	2) допити потерпілих	85
	3) допити свідків	76
	4) допити підозрюваних	37
	5) одночасні допити за участю двох і більше осіб	92
	6) пред'явлення для впізнання	21
	7) слідчий експеримент	29
	8) призначення експертиз	61

№	З а п и т а н н я	%
8	Вкажіть джерела з яких найчастіше Вами отримується інформація для побудови версій щодо особи злочинця та проведення слідчих (розшукових) дій	
	1) огляд	29
	2) допити свідків	45
	3) допити потерпілих	64
	4) допити підозрюваних	26
	5) одночасні допити двох чи більше вже допитаних осіб	86
	6) проведення впізнання	17
	7) слідчий експеримент	11
	8) додатків до протоколів слідчих (розшукових) дій:	13
	9) використання спеціальних знань:	19
	10) результатів експертиз	42
9	Вкажіть умови, які, на Вашу думку, сприяють успішному проведенню слідчих (розшукових) дій при розслідуванні даних кримінальних правопорушень:	
	1) всебічна та ретельна підготовка	95
	2) своєчасність	94
	3) правильне застосування тактичних прийомів та їх комплексів	58
	4) використання спеціальних знань, у тому числі інших осіб	54
	5) залучення відповідних спеціалістів	89
10	Коли, на Ваш погляд, необхідно проводити огляди в досліджуваній категорії проваджень?	
	1) негайно після припинення хуліганських діянь й в усіх випадках	76
	2) з огляду на переконання слідчого	17
	3) не має різниці	7
11	На правдивість й достовірність показань потерпілого можуть впливати суб'єктивні та об'єктивні чинники	
	1) швидкий перебіг злочинної події	68
	2) стан алкогольного сп'яніння під час учинення злочину	8
	3) велике скупчення людей на місці злочину	54
	4) родинні або товариські стосунки із підозрюваним	1

№	З а п и т а н н я	%
12	Вкажіть місце найбільш сприятливе для проведення слідчих (розшукових) дій за участю підозрюваного:	
	1) службовий кабінет слідчого	99
	2) місце роботи чи навчання	0
	3) місце мешкання	1
13	Чи перспективний напрямок дослідження, на Вашу думку, побудова системи кореляційних зв'язків (взаємозв'язків) між елементами криміналістичної характеристики?	
	1) так	79
	2) ні	21
14	Найбільша ефективність одночасного допиту має місце при проведенні	
	1) між двома особами	99
	2) між трьома особами	1
	3) між чотирма та більше	0
15	На Вашу думку, для досягнення яких завдань проводиться одночасний допит раніше допитаних осіб при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні:	
	1) викриття одного із допитуваних у наданні неправдивих свідчень	48
	2) встановлення причин розбіжностей у свідченнях допитаних та подальше їх усунення	61
	3) додаткова перевірка та фіксація свідчень різних категорій осіб	21
16	Які заходи, на Вашу думку, необхідно здійснювати для забезпечення ефективного проведення огляду місця події:	
	1) видалення з місця проведення слідчої дії сторонніх осіб	89
	2) застосування загороджувальних заходів	91
	3) проведення інструктажу з учасниками слідчої (розшукової) дії стосовно їх поведінки під час неї	34
	4) використання правильних методів пересування по території місця події	59
	5) вжиття охоронних заходів	78

№	З а п и т а н н я	%
17	Чи проводився допит в конфліктних ситуаціях?	
	1) так	81
	2) ні	19
18	Які конфліктні ситуації мали місце під час проведення допиту?	
	1) відсутність психологічного контакту із хуліганом	59
	2) відмова від давання показань	19
	3) давання неправдивих свідчень у разі виявлення факту причетності до хуліганства	65
	4) висунення неправдивого алібі	28
19	Які, на Вашу думку, найбільш доцільні тактичні прийоми під час проведення допиту по досліджуваній категорії справ?	
	1) встановлення психологічного контакту із допитуваним	100
	2) надання показань у формі вільної розповіді	100
	3) постановка різних категорій запитань – уточнюючих, нагадуючих, контролюючих	89
	4) створення уявлення про інформованість слідчого	38
	5) демонстрація матеріалів та речових доказів	69
	6) виклад слідчим версій про ймовірний розвиток події	15
	7) застосування чинника раптовості	25
	8) застосування науково-технічних засобів	29
20	Які, на Вашу думку, допускаються тактичні помилки під час проведення допиту по досліджуваній категорії справ?	
	1) невчасне проведення процесуальної дії	39
	2) відсутність психологічного контакту з хуліганом	58
	3) ігнорування оперативно-розшукової інформації	64
	4) відсутність техніко-криміналістичних засобів	78

*Відгуки, зауваження, пропозиції та побажання по даній роботі
прохання надсилати за адресою:
49005 м. Дніпро, проспект Гагаріна, 26,
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
Чаплинському К.О., роб. тел. 8 (0562) 317207*

Наукове видання

**ШЕВЧЕНКО Анастасія Сергіївна
ЧАПЛИНСЬКИЙ Костянтин Олександрович**

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ МЕТОДИКИ
РОЗСЛІДУВАННЯ ХУЛІГАНСТВА, ВЧИНЕНОГО
ПІД ЧАС ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ**

Монографія

Верстка – Н. Ковальчук

Підписано до друку 05.02.2020 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Warnock. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 11,86. Наклад 300. Замовлення № 0220м-37.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39 95 80,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.